मो० २६८

268

निराकारं लज्जया पार्था गाम्भूतां । पुराणांतरे गौतमशापेनैव पाषाणभूतामिति स्मर्यते ६० ६२ ६२ ६३ ६६

चि२

न हि मां मातरं चैव तपोपार्जितं मया आत्मानं पातकेभ्यश्च भवाय चिरकारिकः ५४ सहजं चिरकारित्वं मतिप्रज्ञानयातव सफलं त
त्तथा ते स्तु भवाय चिरकारिकः ५५ चिरमाशंसितो मात्रा चिरं गर्भेण धारितः सफलं चिरकारित्वं कुरु त्वं चिरकारिक ५६ चिरायते च संता
पाश्चिरं स्वपिति धारितः आवयोश्चिर संतापादवेक्ष्य चिरकारिक ५७ एवं स [illegible] दुःखितो राजन् महर्षिर्गौतमस्तदा चिरकारिं दद
र्शाथ पुत्रं स्थितमथांतिके ५८ चिरकारी तु पितरं दृष्ट्वा परमदुःखितः शस्त्रं त्यक्त्वा ततो मूर्ध्ना प्रसादायोपचक्रमे ५९ गौतमस्तु
ततो दृष्ट्वा शिरसा पतितं भुवि पत्नीं चैव निराकारां परामभ्यागमन्मुदं ६० न हि सा तेन संभेदं पत्नी नीता महात्मना विजने चाश्रमस्थे
न पुत्रश्चापि समाहितः ६१ हन्या इति समादेशः शस्त्रपाणौ सुते स्थिते विनीते प्रसवत्यर्थे विव चात्मकर्मसु ६२ बुद्धिश्चासीत् सुतं
दृष्ट्वा पितुश्चरणयोर्नतं शस्त्रग्रहणचापल्यं संवृणोतीति भयादिति ६३ ततः पित्रा चिरं स्तुत्वा चिरं चाघ्राय मूर्धनि चिरं दोर्भ्यां परिष्व
ज्य चिरं जीवेत्युदाहृतः ६४ एवं स गौतमः पुत्रं प्रीतिहर्षगुणैर्युतः अभिनंद्य महाप्राज्ञ इदं वचनमब्रवीत् ६५ चिरकारिक भद्रं ते चिरकारी भव
रं भव चिराय यदि ते सौम्य चिरमस्मि न दुःखितः ६६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो० २६८

इतिनवतितमोध्यायः एवमहिंसैवधर्मः हिंसैवचपापमितिस्थितेदंड्यानदंडयतोराज्ञः कथमहिंसात्वंस्यात्अदंडयतोवाकथंधर्मरक्षणंस्यादितिपृच्छतिकथमिति १

गाथाश्चाप्यब्रवीद्विद्वान्गौतमोमुनिसत्तमः चिरकारिषुधीरेषुगुणोद्देशसमाश्रयाः ६७ चिरेणमित्रंबध्नीयाच्चि
रेणचकृतंत्यजेत चिरेणहिकृतंमित्रंचिरंधारणमर्हति ६८ रागेदर्पेचमानेचद्रोहेपापेचकर्मणि अप्रियेचैवकर्त्त
व्येचिरकारीप्रशस्यते ६९ बंधूनांसुहृदांचैवभृत्यानांस्त्रीजनस्यच अव्यक्तेष्वपराधेषुचिरकारीप्रशस्यते ७० एवं
सगौतमस्तत्रप्रीतःपुत्रस्यभारत कर्मणानेनकौरव्यचिरकारितयानघ ७१ एवंसर्वेषुकार्येषुविमृश्यपुरुषस्त
तः चिरेणनिश्चयंकृत्वाचिरंनपरितप्यते ७२ चिरंधारयतेरोषंचिरंकर्मनियच्छति पश्चात्तापकरंकर्मनकिंचिदुपपद्य
ते ७३ चिरंवृद्धानुपासीतचिरमन्वास्यपूजयेत चिरंधर्मनिषेवेतकुर्याच्चान्वेषणंचिरं ७४ चिरमन्वास्यविदुषश्चिरंशि
ष्टान्निषेव्यच चिरंविनीयचात्मानंचिरंयात्यनवज्ञतां ७५ ब्रुवतश्चपरस्यापिवाक्यंधर्मोपसंहितं चिरंपृष्टोपिचब्रूया
च्चिरंनपरितप्यते ७६ उपास्यबहुलास्तस्मिन्नाश्रमेसमहातपाः समाःस्वर्गंगतोविप्रःपुत्रेणसहितस्तदा ७७ शांतौमो
क्षधर्मेषुचिरकोपाख्यानं॥ ॥युधिष्ठिरउवाच कथंराजाप्रजारक्षेन्नचकिंचित्प्रधानयेत पृच्छामित्वांसतांश्रेष्ठ
तन्मेब्रूहिपितामह १

का रि१

अव्याहृतं दस्यूनामप्यदंड्यत्वं याकेनचिदनुक्तं वधाय वध्येष्विति शेषः ३ वधोनामसत्यधर्मइतिवदतोव्याख्यानइत्यर्थः संकरमेवाहममेति। लोकयात्रा तीर्थगमनवाणिज्यादिव्यवहारः कलौयुगे अधर्मप्रधाने कालेवेत्थ वेत्स अहिंसयाप्यसंकरप्रकारमितिशेषः ब्रूहिनः अस्मभ्यंशंसकथय ६ त्रयः क्षत्रविट्

भीष्मउवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं द्युमत्सेनस्यसंवादंराज्ञासत्यवतासह २ अव्याहृतंव्याजहारसत्यवा

निति नः श्रुतं वधायोपनीयमानेषुपितुरेवानुशासनात् ३ अधर्मतांयातिधर्मोयात्यधर्मश्चधर्मतां वधोनामभवे

द्धर्मोनैतद्भवितुमर्हति ४ द्युमत्सेनउवाच अथचेदवधोधर्मोधर्मः कोजातुविद्यते दस्यवश्चेन्नहन्येरन्सत्यवत्संकरो

भवेत् ५ ममेदमितिनास्यैतत्प्रवर्त्तेतकलौयुगे लोकयात्रानचैवस्यादथचेद्वेत्थशंसनः ६ सत्यवानुवाच सर्वएवत्र

योवर्णाः कार्याब्राह्मणबंधनाः धर्मपाशनिबद्धानामल्पोव्यपचरिष्यति ७ योयस्तेषामपचरेत्तमाचक्षीतवैद्विजः

अयंमेनशृणोतीतितस्मिं[illegible]राजाप्रधारयेत् ८

द्रु१

शूद्राः ब्राह्मणाधीनाः कार्याः निबद्धानांतेषुधर्मपाशेननिबद्धेषुसत्सुअल्पोपिप्रतिलोमानुलोमजाताः सूतमागधादिः [illegible]ः एवंचक्षैत्रैवर्णिकाः तत्र रिष्य तिधर्मं ७ अपचरेत्ब्राह्मणवचनंअतिक्रमेत्प्रधारयेत्दंडं ८ ॥ ॥ ॥

तत्वात्मकत्वात्तत्वंशरीरं सत्वेतिपाठेत्वंतः तस्य चमेदेन च विनाशेन यत्तत्वं शास्त्रं शासनं तन्न कार्यं एतदेव व्यतिरेकमुखेनाह नेति । कर्मादीनामसमीक्ष्य सम्यगनालो
च्य अन्यथाविधं विपरीतप्रकारं छेदात्मकं शासनं न कार्यमितियोज्यं ९ यतः एकस्मिन् चोरे हते तत्संबंधिनां भार्यादीनां मनाःसां बहूनां वधो भवतीत्याह दस्य
निति । पुरुषेणाहते न तेभार्यादयः १० यस्मादेकस्यापराधेन बहूनां वधोऽतविनस्तस्मात्तमपकं प्रधारयेत विचारयेत न मेवाहासाधुश्चेति । साधोः सकाशात्त

तत्वाभेदेन पश्चात्स्वं तत्कार्यं नान्यथाविधं असमीक्ष्यैव कर्माणि नीतिशास्त्रं यथाविधि ९ दस्यून्निहंति वै राजा भूयसो
वाप्यनागसः भार्यामाता पिता पुत्रो हन्यते पुरुषेणाते परेणापकृतो राजा तस्मात्तमपकृत् प्रधारयेत् १० असाधुं [illegible] व पु २१२
रुषो लभते शीलमेकदा साधोश्चापि स्वसाधुभ्यः शोभना जायते प्रजा ११ नमूलघातः कर्तव्यो नैष धर्मः सनातनः अ
पि खल्ववधेनैव प्रायश्चित्तं विधीयते १२ उद्वेजनेन बंधेन विरूपकरणेन च वधदंडेन ते क्लिश्या न पुरोहितसंसदि १३
यदा पुरोहितं वा ते पर्येयुः शरणैषिणः करिष्यामः पुनर्ब्रह्मन्न पापमिति वादिनः १४ तदा विसर्गमर्हाः [illegible]ः स्युरितीदं शा
शीलं लभेत ११ फलितमाह नमूलेति । यतो मूलघातो नैष धर्मः १२ उ स्त्रशासनं विभ्रदंडाजिनं मुंडो ब्राह्मणोर्हतिशासनं १५ ॥
द्वेजनं सर्वस्वापहरणादिभिर्भयप्रदर्शनेनापरं च चोरस्य वधेन ते नरीयाः भार्यादयो न क्लिश्याः दृत्तिलोपेन क्लेशेन प्रापणीयाः १३ यदेति तिदस्यवः १४ विभ्रदि
तिसम्यासिनोपि शास्याइत्यर्थः गरीयांसमपि शास्येतिशेषः १५ ॥ ॥ ९

मो० २७०

पुनः पुनरपराधेयदाक्षतेतदानेविसर्गनार्हंतीप्रथममपराधेउक्तेत्तिव्यतिरेकदृष्टांतः १६ यत्रयत्रसमयेपूर्वंपंयांसंपतंतेनियंतं १७ धर्मोल्लंघनेपिअहन्यमानेषुचारेषु पूर्वंपूर्वकालेनशास्यत्वेहेतुत्वाहमरवती इति १८ अपकलौ एकस्मिन्हतेपीतरेनत्रसंततीत्यर्थः अतः सर्वेपिचोरपक्षीयाहं तथ्याएवेत्याशयः २० नै

गरीयांसोगरीयांसमपराधेपुनः पुनः नहाविसर्गमर्हंतिनयथाप्रथमेतथा १६ पुमंत्तेनउवाच यत्रयत्रैवशक्रोत्संपतंत समयेष्वनाः सत्ताचाम्बोचतेधर्मोपावन्नप्रतिलंघ्यते १७ अमानेषुपुनः सर्वमेवपराभवेत पूर्वंपूर्वंतरेर्वैवस शास्याद्यभवनजनाः १८ मरवः सत्यन्नपिशत्रुत्संसहोहाल्पमप्यवः पराधिगर्डस्वासीद्वौरतदनंतरं १९ आसीद्दारानंद्रेशोपिवधदंडोघवर्जिते वधेनापिनशक्यंतेनियंतुमपरेजनाः २० नैवहस्मर्मनुष्याणांनदेवानामितिश्रुतिः नगंधर्वपितॄणांचकः कस्येहनकश्चन २१ पद्मंश्मशानादादत्तेपिशाचाच्चापिदैवतं तेषुकः समयंकुर्यादद्भुषुहनबुद्धिषु २२ ॥ ॥

२७०

ग८३

वेति कः कस्येहेतिगतएवप्रश्नः नकश्चनकस्यापीत्यन्नरंचदस्युवधेतद्भार्यादीनांवधोनास्तीत्यर्थः संबंधाभावात् २१ चोरेषुसमयपरिकरणमपिनसंभवतीत्याह पद्ममिति। शवालंकारं। आदत्ते। पिशाचात्पिशाचोपहृतात्आदत्तेचैलादिकमितिशेषः कीदृशंसमयंदैवतंदेवताशपथादिरूपंयः कश्चिन्नमूढः नतथा इत्यर्थः २२ ॥

एम० २७०

प्रापरन्कर्त्तुमिति शेषः भूतंभव्यायोपदिश्यतइति न्यायेन सिद्धं पश्वादिकं साध्यायकर्मणो भवतीहेति भूतभव्यशब्देनोक्तः कस्यचित्क्रतोर्लाभेन तेषां चतेनाशंकुरु । तथा
हि सर्वमेध्ये ब्रह्मणो ब्राह्मणामालभते इत्यादिना सर्वजातीयानां सर्वकर्मणां च नराणामालंभ उक्तः तथा च राजा वहुत्वध्यान्विष्यकाले सर्वमेधे त्वालभेतेत्यर्थः तेन पा
पिष्ठाश्चपिपदस्यमूसभ्ये स्वर्गं यांति पशुर्वैनीयमानः समत्वं प्राप्य पश्यन्त्सदेवान्नान्वकामयतैतं देवा अब्रुवन्नेहि स्वर्गं वै त्वा लोकं गमयिष्याम इति सत्तथेत्यब्रवीदिति
श्रुतेः वध्यानपि क्रतुप्रवेशेन उपकुर्यादेवेति भावः २३ ते राजानः नादृग्यमलेनेभ्यो ऽ पत्रयंते ममापि राज्ये स्तेन ऽ शति लज्जां कुर्वते अतः तथाव्रताः लोकयात्रार्थं

सत्यवानुवाच तान्न शक्नोषि चेत्त्राधुं परिज्ञातमहिंसया कस्यचिद्भूतभव्यस्य लाभेनांतं तथा कुरु २३ एतानोलोक
यात्रार्थं तप्यंते परमं तपः ते पत्रयंति ताहृग्मरत्तथा हृत्ता भवंति च २४ विश्वासमानाः सत्कृत्तो न कामात्तद्वृत्तिरुच्छृतान्
सत्कृतेनैव राजानो भूयिष्टं शासते प्रजाः २५ श्रेयसः श्रेयसोप्येवं वृत्ते लोकोनुवर्त्तते सदैव हि गुरोर्वृत्तमनुवर्त्तंति मानवाः २५

प्रजानां निर्दोषत्वं कामयानाः पितर इव तपस्विनो भवंति । तथा च राजानः प्रतिज्ञानतेच्छद्रोप्येतमेमनोजतयदेनकर्योनयपघयः नानाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कु
तइति २४ विश्वासमाना इति विश्वासेनैव प्रजाः साध्व्यो भवंतीति न तु राजानः प्रतिजानते तु उक्षृतान् दस्यून् कामाद्दीनिच्छ पि क्रतुप्रयोजनेनैव घ्नंति । एवं च सत्कृतेनैव प्र
जाः शासते २५ एवंविधे राजियप घरा वर्त्तिश्रेष्टलत्तरे देवे नरे जना इति न्यायेन तत्त्वारीतं प्रजा श्रेयसो भवंतीत्याह २६ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२७१

राज्ञात्वविंद्रंजितेवप्रजाः शासस्यायमय्यातात एवैनमुपहसंतीत्याह आत्मानमिति २७ दुष्कृतं दुष्टकर्मकारिणं। अनंतरान्पुत्रसोदर्यादीन् २८ वृथक्दोषमा ऋ
च्छेति यत्र राज्ये। अर्छति प्राप्नोति २९ स्वोक्तेः सांप्रदायिकत्वमाह इत्तीति ३० आश्वासयद्भिः प्रजा इति शेषः एतत्प्रभूमं दंडत्वं प्रथमकल्पेन मुख्येनाहिंसामये

२७१

आत्मानमसमाधाय समाधित्सति यः परान् विषयेष्विंद्रियवशं मानवाः प्रहसंति तं २६ यो राज्ञो दंभमोहेन किंचित्कुर्यादसांप्रतं
सर्वोपायैर्नियम्यः स तथा पापान्निवर्त्तते २७ आत्मैवादौ नियंतव्यो दुष्कृतं संनियच्छता दंडयेच्च महादंडैरपि बंधूननंतरान्
२८ यत्रैवं पापकृन्नीचो न महद्दुःखमर्छति वर्द्धंते तत्र पापानि धर्मो ह्रसति च ध्रुवं २९ इति कारुण्यशीलस्तु विद्वान्वै
ब्राह्मणो व्वशात् इति चैवानुशिष्टोस्मि पूर्वं तातपितामहैः ३० आश्वासयद्भिः सुभृशमनुक्रोशात्तथैव च एतत्प्रथम
कल्पेन राजा कृतयुगे यजेत ३१ पादोनेनापि धर्मेण गच्छेत्त्रेतायुगे तथा द्वापरे तु द्विपादेन पादेन त्वपरे युगे ३२ तथा क
लियुगे प्राप्ते राज्ञो दुश्चरिते न ह भवेत्कालविशेषेण कला धर्मस्य षोडशी ३३ अथ प्रथमकल्पेन मनुष्यं संकरो भवेत् आ
युः शक्तिं च कालं च निर्दिश्य तप आदिशेत् ३४

न दंडेन जयेत्स्ववशीकुर्यात् धिग्दंडं वाग्दंडं आह्वानदंडं वधदंडं वेदपुंगिक्रमेण प्रजास्वप्रवर्त्तयेदिति तात्पर्यं ३३ अथेति निर्दिश्य निश्चित्य तपः दंडं राजभिः कृत्तदंडा एम०
लक्षमध्यंति मलिनाज्ञना इति दंडस्थापितयो वनस्था हि देहत्वलक्षणे : ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ २७१

उक्तेर्थे प्रमाणमाह। सत्यायेति। सत्यापवन्नस्रासयेहिप्रासिद्धं महत्। धर्मफलं ज्ञानं स्वर्गादेः कृदत्वात् यथायेन प्रकारेण इह न कुस्यात् तत्तादृशम हिंसाख्यं धर्मं मनुरब्रवीत्
३५ एकनवतितमः ३ तन्मतं पृच्छति अविरोधेनेति राज्ञामप्यहिंसाप्रधानं यद्गुणप्रकारकः षट्गुणाः ऐश्वर्यादयः यैर्भगवच्छब्दभाग्भवति। उत्पत्यादयः प्रकृतिगु
णा वा। तेषां समूहः षाड्गुण्यं तत्प्रकारको हेतुर्योगउक्तः इति शेषः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्याथ धर्मस्य षण्णां भग इतींगना। उत्प
त्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिं वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति १ उभयमात्मस्त्रमेवि वृणोति गार्हस्थ्यस्येति गार्हस्थ्ये पंचयज्ञात्म निवार्यः योगे

सत्यापहिपथानेहजस्वाद्धर्मफलं महत् भूतानामनुकंपार्थं मनुः स्वायंभुवोब्रवीत् ३५ शांतो मोक्षधर्मेषु द्युमत्सेनसत्य
वद्वाक्यं युधिष्ठिरउवाच अविरोधेन भूतानां योगः षाड्गुण्यकारकः यः स्यादुभयभाग्धर्मस्तन्मे ब्रूहि पितामह १ गार्हस्थ्य
स्य च धर्मस्य योगधर्मस्य चोभयोः अदूरसंप्रस्थितयोः किंश्विच्छ्रेयः पितामह २ भीष्मउवाच उभौ धर्मौ महाभागौ उभौ परम
दुश्चरौ उभौ महाफलौ तौ तु सद्भिराचरितावुभौ ३ ॥

वहिंसा सर्वात्मना त्याज्या। अदूरे समीपे एककार्यार्थित्वेन संप्रस्थितयोः प्रवृत्तयोः न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोतिथिप्रियः श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्य
ते। प्राणायामैर्दहेद्दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान्गुणानिति स्मृतिः प्रागुणान्। अन्तरत्व साध्ययोरेतयोर्मध्ये किं श्रेयः २ उभौ
गार्हस्थ्ययोगधर्मौ ३ ॥ ४ नि १ ॥ ५ ॥

मो०
२७२

अत्रैतिअक्रूराधिकमार्ये ५ नवयथैवारोमनुष्यराजन्नागतेयस्मिन्वाहिंस्रकाणांवावे हंतंवाकरंनइतिश्रुतिरनुपश्यन्त्वष्टुःत्वष्टुर्गृहागतांयमस्तुपर्केगामाले
भेवेहंतवंध्यामं।।हंदंतेहिंसंति ६ नियुक्तांहंतुंपुरस्कृतांदृष्ट्वावेदाइत्यब्रवीदितिद्वयोःसंबंधः दृष्ट्वेवमसख्याहारस्य ७ वेदाइतिगर्हायांप्लुतिःप्रविश्ययोग

२७२

अत्रैतेवर्तिपिष्यामिप्रामाण्यमुभयोस्तयोः शृणुष्वैकमनाः पार्थछिन्नधर्मार्थसंशयं॥ ४ ॥अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं
पुरातनं कपिलस्यगोश्चसंवादंतन्निबोधयुधिष्ठिर ५ आम्नायमनुपश्यन्हिपुराणंशाश्वतंध्रुवं नहुषः पूर्वमालेभेत्वष्टुर्गामि
तिनः श्रुतं ६ तांनियुक्तामदीनात्मासत्वस्थः संयमेरतः ज्ञानवान्नियताहारोददर्शकपिलस्तथा ७ सबुद्धिमुत्तमांप्राप्तोनैष्ठी मं०२
कीमकुतोभयां सत्यामशिथिलांसत्यांवेदाइत्यब्रवीत्सकृत ८ तांगामृषिः स्यूमरश्मिः प्रविश्ययतिमब्रवीत हंहोवेदायदि
मताधर्माः केनापरेमताः ९ ॥ ॥

बलेनेत्यर्थः यतिंकपिलमुनिंहंहोइतिविस्मयेवेदा यदिमताःगर्हितत्वेनसंमताअत्रापिगर्हायाःप्लुतेरनुवादःअपरेहिंसाशून्याःधर्माःकेनमताःप्रामाण
मप्रामाण्यंवाकर्मज्ञानकांडयोस्तुल्यमतोमामंतरानिंदेत्यर्थशंसेहेतिभावः ९ ॥ ॥ एम०
२७२

तपस्विनः आर्षंमन्यंते किं विदितात्मनः नित्यज्ञानवतः परमेश्वरस्य आर्षत्वं तस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति श्रुतेर्निश्वासवत्स्वयत्नोच्चारितं तच्च वेदं त्वत्तो ऽप
कमप्यक्षरमथमाराकर्तुमशक्यमित्यर्थः १० ननु एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति
श्रुतेः सतां मुक्तिश्च सतां बंधं वदतो विवक्षाभेदेन ज्ञानकर्मकांडे प्रवृत्तेरस्त्याशंक्याह न सैतितनस्य ईश्वरस्य गतनत्वस्य फलाशाहीनस्य विद्वारस्य द्वेषहीन

तपस्विनो धृतिमतः श्रुतिविज्ञानचक्षुषः सर्वमार्षं हि मन्यंते व्याहृतं विदितात्मनः १० न सैवं गततृष्णस्य विद्वारस्य निराशिषः
का विवक्षास्ति वेदेषु निरारंभस्य सर्वतः ११ कपिल उवाच नाहं वेदान्विनिंदामि न विवक्षामि कर्हिचित् पृथगाश्रमिणां
कर्माण्येकार्थानीति नः श्रुतं १२ गच्छत्येव परित्यागी वानप्रस्थश्च गच्छति गृहस्थो ब्रह्मचारी च उभौ तावपि गच्छत १३

स्य निराशिषः नीरागस्य निरारंभस्य च अवाप्तसकलकामत्वात् न वैषम्यविवक्षया वेदवचनं संभवतीत्यर्थः ११ नाहमिति विवक्षामिति विषमार्थवक्षामि
१२ एकार्थत्वमाह गच्छत्येवेति परित्यागी संन्यासी गच्छत्येव परं पदमिति शेषः १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२७३

देवयानाः देवंआत्मानंयांत्येभिरितितथाभूताश्चत्वारआश्रमाः एषांज्यायस्त्वकनीयस्त्वरूपंबलाबलंफलेषुनिमित्तेषूक्तं यथोक्तं संन्यासीमोक्षमाप्नोति
ब्रह्मलोकंवनीतथासत्यलोकमृषिलोकंचगृहस्थब्रह्मचारिणाविति १४ आरभेतसर्वार्थान्स्वर्गादिप्रदान्यज्ञादीनइतिवैदिकंमतं।यथोक्तमायस्तंवेद
वैविध्यद्रष्टानांचवेदाःप्रमाणमितिनिष्ठातत्रयानिश्रूयतेव्रीहियवपश्वाज्यपयःकपालपत्नीसंबंधानिउच्चैर्नीचैःकार्यमितितैर्विरुद्धत्वात्ऽप्रामाण्यमिति
नैः [illegible]

२७४

देवयानाहिपंथानश्चत्वारः शाश्वतामताः एषांज्यायःकनीयस्त्वफलेषूक्तंबलाबलं १४ एवंविदित्वासर्वार्थानारभेतेति
वैदिकं नारभेतेतिचान्यत्रनैष्ठिकीश्रूयतेश्रुतिः १५ अनारंभेहिदोषःस्यादारंभेदोषउत्तमः एवंस्थितस्यशास्त्रस्यदुर्वि
ज्ञेयंबलाबलं १६ ६ ६ ६ ६ ६

र्मंसंते अन्यथापिप्रजायतेवचनंत्रयीविद्यांब्रह्मचर्यप्रजातिः अहुतयोयज्ञमनुप्रहानंयस्नाविकुर्वतेतेरित्तहस्ताः रजोभूत्वाध्वंसतेनयस्यशंसन्तीतीति। श्रुति
श्चभस्मांतंशरीरमितिआमरणमग्निसाध्यकर्मनुष्ठानंकर्तव्यमितिदर्शयति। तथाऽन्यत्रप्रकरणांतरेनारभेतकर्माणीतिशेषः तथाचवार्त्तिककारेणात
तभाष्यविशाखावचनंत्यागएवहिसर्वेषांमोक्षसाधनमुत्तमं।त्यजतैवहिविज्ञेयंत्यक्तुःप्रत्यक्परंपदमिति।नैष्ठिकीत्यनेनैतस्याःसिद्धत्वंदर्शितं १५
तदेवाहार्द्धेनअनारंभेहीतिनिअत्रशंकतेद्वैनएवमित्तिकर्मतत्त्यागविध्योर्बलाबलंदुर्ज्ञेयं।उभयत्रनिंदाश्रुतेः। स्तुत्यत्वात [illegible] इतिभावः १६ मो०
२७३

५१

एतद्दर्शयति। यद्यपीति। अहिंसायाः परं अहिंसातोऽन्यत् यत् किंचित् न हिंसा शास्त्रं आगमशास्त्रं भगवता परिदिवत्य कृत्स्नं फलं मंतव्यमुक्त्वा। यदि वा न तत् पश्यसि अनभवेन न त
र्हि सिद्ध्यति। अयं भावः योगफलं प्रत्यक्षं यथोक्तमाय तत्त्वेन अन्यथापि संकल्पसिद्धयो भवंति यथा वर्षप्रत्याशा नैहारे दर्शनं मनोजवता यद्वा मद्देवं युक्तं तस्मात् श्रुतिः
प्रत्यक्षफलत्वाच्च विशिष्टतानाश्रमानेन नानेकेष्वपि तत इति अनुगम्यं च। तथाहि नीहारेणाग्राहतः अन्यतेन हि प्रत्यक्षात् इत्यादि श्रुतिर्भोगरूपसेवं वंधसम्मिथ्या
ज्ञानकार्यत्वं सिद्धं ततो ज्ञानमात्रापनोद्यत्वमुक्तं। न हि रज्जुरगभीतस्य भयनिवृत्तिर्गंगास्नानसहस्रेणापि भवति अधिष्ठानसाक्षात्कारं विनेति तद्बाधमंतरे
ण। श्रुतिश्च भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे इति कर्मनाशाग विद्योर्वलावलं स्वज्ञेयमेव। यत्र अन्यायत्तत्वेनोक्तं तत्र येपुराणपक्षतत्त्वेषां

यत्र यत्र किंचित्स्वल्पकृत् महिंसायाः परं मतं अतोन्यागमशास्त्रेभ्योऽपि हि यद्यदि पश्यसि १०

प्रकृतयरार्थत्वेऽप्युपलभ्यं तद् इति तारारूपिणां कर्मकृतामपि प्रत्यक्षं ज्योतिर्मयत्वमिति तद्दपि श्रोतमेव न हि तत्कृतं वा एतान् निज्योतीषीपन्नकृत्याणीति श्रुतिमंतरे
णानेधां येन नत्वमध्यवसातं शक्यं। अन्येन न त्वं तज्जैमिनिसंमतमित्याशंकां तावत्। यत्र तेनैव स्यात् कर्मांवयवेन न तत्प्रसादात् कश्चित् सशरीरेण तं तं लोकं जयतीति संकल्प
सिद्धिश्च स्यात् न। तत्र जैमिनिमाश्रमाणामिति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षत्वमभ्युपेत्यापि तत्साधकाश्रमस्य जैमिनिषिद्धं यज्ञोगौतमेन एकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षवि
धानाद्गार्हस्थ्यस्येति भस्मांतं शरीरं कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयान इति प्रत्यक्षश्रुतिमूलकतया गार्हस्थ्यस्य जैमिनिमुक्तं तत्सर्वेन हि निंदा निंद्यं निरितं प्रव
र्तने ऽपि न विधेयं स्तोतुमिति न्यायेन ज्ञानश्चवपकारिणामाश्रमधर्मेष्वप्रवृत्त्यापार्थमनिष्टव्यमिति

मो० अत्रयत्पवतिश्रुते स्वर्गेति। यागविधौ उद्देश्यस्य स्वरूपाविवक्षायां कृत्स्नं शास्त्रमनर्थकं स्यादित्यर्थः प्रतायते प्रतन्यते १८ ननु स्वर्गो नास्तीति न भ्रमः। किं तर्हि हिंसापु
२७४ केन तत्साधनेनेदाम इत्याशंक्य प्राणविघायां सर्वो वाचा वा किं मेन्नं भविष्यतीति यत्किं विदिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति श्रु. तैत्ति हं च सर्वस्यान्नत्वे प्रमाणप
तिश्च न शेवति सोऽहं नमेषो मुंडशिराः ग्राम्या ओषधयो वा प्राणस्य पदन्नेतद्ग्रहणेन तस्य दोषो नास्तीति भावः १९ यद्येवं तदा श्रौते कर्मणि हिंसादोषः कैमुति

274

स्यूमरश्मिरुवाच स्वर्गकामो यजेतेति सततं श्रूयते श्रुतिः फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते १८ अजश्चाश्वश्च मेषश्च
गौश्च पक्षिगणाश्च ये ग्राम्यारण्याश्चौषधयः प्राणस्यान्नमिति श्रुतिः १९ तथैवान्नं ह्यहरहः सायं प्रातर्निरूप्यते प
शवश्चाथ धान्यं च यज्ञस्यांगमिति श्रुतिः २० एतानि सह यज्ञेन प्रजापतिरकल्पयत् तेन प्रजापतिर्देवान्यज्ञेनायजत प्रभुः
तस्माद्योग्यतराः सर्वे प्राणिनः सप्तसप्तधा २१

कन्याप निरस्त इत्याशयेनाह पशव इति २० अन्योन्यावराः परस्पराये कृत्याश्रेष्ठाः सप्तधा सप्तधेति धाम्या आहुतिः ते च गौरजो मनुजोऽश्वश्च मेषाश्वतरगर्दभाः
ग्राम्याः सप्त समाम्नाताः पशवः साधुवेदिभिः सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च महिषा वारणास्तथा ऋक्षश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः प्रकीर्तिता इति २१ एम०
२७४

उत्तममितिसंज्ञासंज्ञानायस्य।७हषोवावसृष्टकृतमितिश्रुतेरुत्तमसंज्ञितंपुरुषाख्यमपियज्ञेष्टयाकृतंविनिर्युक्तंपुरुषंवैदेवाः पशुमालभंतेतिवेदाः प्राहुः तद्विशिष्टेराहृते
।पुरुषोहवैनारायणोऽकामयतात्यतिष्ठेयंसर्वाणिभूतान्यहमेवेदंसर्वस्यामितिसएतंपुरुषमेधंपंचरात्रंयज्ञक्रतुमपश्यदितिश्रुतेः पूर्वैर्ब्रह्मादिभिः पूर्वतरैर्नारायणादिभिः
पत्रसर्वोत्कृष्टः पुरुषोपिश्रुतितआचाराच्चहिंस्यतेतत्रकाकथाइतरेषामितिभावः २२ स्वांशक्तिं विद्वानमयेदंयज्ञस्याश्वस्य७हषस्यवाआलंभं कर्तुंशक्यमितितत्रान

यज्ञेश्रुत्याकृतंविश्वंप्राहुरुत्तमसंज्ञितं एतच्चैवाभ्यनुज्ञातंपूर्वैः पूर्वतरैस्तथा २२ कोजातुनविचिन्वीतविद्वान्स्वांश
क्तिमात्मनः २३ पशवश्चमनुष्याश्चद्रुमाश्चौषधिभिः सह स्वर्गमेवाभिकाङ्क्षंतेनचस्वर्गस्ततोमखात् २४
ओषध्यः पशवोवृक्षावीरुदाज्यंपयोदधि हविर्भूमिर्दिशःश्रद्धाकालश्चैतानिद्वादश २५ ऋचोयजूंषिसामानि
यजमानश्चषोडश अग्निर्ज्ञेयोगृहपतिः सप्तदशउच्यते २६

ननकः पुमानात्मनः जीवान्नविचिन्वीतनविवेचयेत्। आलंभार्थमितिशेषः किंतुसर्वोप्यास्तिकः स्वस्यशक्यंक्रतुंकुर्यादेवेत्यर्थः २३ नचात्रहिंसादोषोस्तिप्रत्युत
स्वर्गार्थि[illegible]नांपश्वादीनांनवाउएतन्म्रियसेनरिष्यसिदेवांइदेषियथिभिः स्वर्गभिरितिमंत्रवर्णात्तत्र्ययमुपकारएवेत्याहयश्चावश्चेनिमखात्मखंविनास्वर्गस्ततोविफलतोना
स्तिनपादिजः स्वर्गः स्वल्पइतिभावः नरिष्यसिनहिंस्यसेदेवांइतदेव २४

मो०
२७५

यज्ञो मूलं लोकस्थितेरिति शेषः श्रुतिः यज्ञाद्भवति पर्जन्य इत्यादि मगवद्वचनरूपा वेदस्यापौरुषेयत्वकर्तृकत्वाभ्युपगमेन भगवद्गीतानामुपनिषदामपि समानकर्तृकत्वेन श्रुति
त्वोचित्यात् २७ शक्यतांगो मयेन । अमिक्षयादधिमिश्रणाय पयसात्वचा आनडुहे चर्मणि निर्वापादेर्विधानात् शेषं आस्थानं २९ संतस्य गुणोपसंहारन्यायेनैको

अंगान्येतानि यज्ञस्य यज्ञो मूलमिति श्रुतिः २७ आमिक्षा पयसा दध्ना शक्यतामिक्षया न च वा वालैः शृंगेन पादेन संभरंत्येव
गोर्मखं २८ एवं प्रत्येकशः सर्वे यद्यदस्य विधीयते यज्ञं वहति संभूय सहर्त्विग्भिः सदक्षिणैः २९ संहत्यैतानि सर्वा
णि यज्ञे निर्वर्तयंत्युत यज्ञार्थानि हि सृष्टानि यथार्था श्रूयते श्रुतिः एवं पूर्वतराः सर्वे प्रवृत्ताश्चैव मानवाः ३० न हि
नस्ति नारभते नाभिद्रुह्यति किंचन यज्ञो यष्टव्य इत्येव यो यजत्यफलेप्सया ३१ यज्ञांगान्यपि चैतानि यथोक्तान्यनुपू
र्वशः विधिना विधियुक्तानि धारयंति परस्परं ३२

क्रमः आरभैव यज्ञमिति भावः ३० हिंसारंभयोरुपयादि तमदोषत्वमुपसंहरति नेति फलार्थिनामेव हिंसारंभौ दोषावहौ न त्वफलार्थिनामपि इदमावश्यकमिति बुद्ध्या
यज्ञमनु [illegible] तिष्ठतामित्यर्थः ३१ यज्ञांगानि शृंगादीनि यथोक्तानि पूर्वशः अपि च पूर्वतरा लौकिकानि यूपाहवनीयादीनि विधिना उच्चार्य
पैणादि रूपेण धारयंति स्वस्वकार्ये परस्परानुपकुर्वंतीत्यर्थः ३२ म०
२७५

८७

ब्राह्मणस्य क्रियां यां प्रवर्त्तकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणप्रभवः वेदविप्रोद्भवः नपुंसकमनपुंसकेनैकशेषपूर्वकोयं समासः ३४ ब्रह्मणो वेदस्य तस्माद्ब्राह्मणात्पूर्वं विकायज्ञादि
क्रियाकर्त्तव्येत्यर्थः ३७ स्तोमाः सामपूरकाक्षराणि हा पि हा वु इत्यादीनि ३८ मानुषाद्दैव्यमुपैमीति मंत्रवर्णादाधानकृदि हैवं दैवभावं प्राप्नोति सोमं सुनोति

आम्नायमार्षं प्रपश्यामि यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः तं विद्वांसोनुपश्यंति ब्राह्मणस्यानुदर्शनात् ब्राह्मणप्रभवो यज्ञो ब्राह्म
णार्पण एव च ३४ अनुयज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानुजगत्सदा ॐमिति ब्रह्मणो योनिर्नमः स्वाहा स्वधा वषट् ३५ यस्यैता
नि प्रयुंजीत यथाशक्ति कृतान्यपि न तस्य त्रिषु लोकेषु परलोकभयं विदुः ३६ इति वेदा वदंतीह सिद्धाश्च परमर्षयः ऋचो
यजूंषि सामानि स्तोमाश्च विधिचोदिताः यस्मिन्नेतानि सर्वाणि भवंतीह स वै द्विजः ३८ अग्न्याधेये यद्भवति यच्च सोमे मह
ते द्विज यच्चेतरैर्महायज्ञैर्वेद तद्भगवान्मुनः ३९ तस्माद्ब्रह्मन्यजेच्चैव याजयेच्चाविचारयन् यजतो यज्ञविधिना प्रेत्य स्वर्ग
नी१ फलं महत् ४०

भवति घुमोत्र इहेति मंत्रवर्णात् सोमं सुन्वंतः स्वर्गाधिपत्यं प्राप्नुवंतीत्येवमादि तद्भगवान् ज्ञानैश्वर्यसंपन्नात्मनः भवानेव वेद ३९ स्वर्गविधिना स्वर्गप्रदज्योतिष्टोमादिना
यजतः प्रेत्य महत्फलं भवति ४०
नी१

मो०
२७६
278

दैवेदवादरतैः योवेदगतानर्थवादांश्छंदनस्तु अभयं फलमम र्पिकमर्थवादरूपं प्रमाणं स्वकल्पयंत्येतेनेत्यर्थः यथा यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीति फ
लं कल्पं गजुहूसंबंधादविवक्षितस्वार्थं किंतल्लक्षणया फलमात्रपरं एवं सर्वोऽप्यकामानमन्तमात्मानमनुविद्य विजानातीत्यात्मज्ञानफलमपि ज्ञेयं। ननु लोकवेदसा
धारणस्य कर्तात्मनः जुहूवत्स्वव्यभिचरितक्रतुसंबंधाभावात्कथं तज्ज्ञानफलस्य जुहूफलवदर्थवादत्वं उच्यते देहातिरिक्तस्यात्मनो वैदिककर्मसु यूपाहवनीयादि
वल्लौकिकोऽपि तस्य वक्तृत्वसंबंधो न व्यभिचरति। आमुष्मिकव्यवहारमात्रस्य तत्साध्ये ज्ञातात्ऐहिकव्यवहारे वेतरनये क्रतुत्तदेहात्मवादेऽपि तदुपपत्तेः यथ
पिजानपत्रः कृष्टकेशोग्नीनादधीतेत्यादि विशेषणमात्रस्य पत्न्यादिवल्लौकिकवेदसाधारणत्वेऽपि फलभोक्तृत्वेन तथात्वमस्ति। तस्माज्जुहूवत्स्वर्गकामस्यापि व्यभि

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञानां परश्चेति विनिश्चयः वेदवादविदश्चैव प्रमाणमुभयं नराः ४१ शांतौ मोक्ष
धर्मेषु गोकपिलीये ॥ ॥

चरितक्रतुसंबंधात्तस्मात्स्वर्गादिवन्नारभ्याधीतमपि तज्ज्ञानं क्रतुप्रवेशं लभते। तत्फलस्य चार्थवादत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः तथा च सूत्रं। शेषत्वात्पुरुषार्थवा
दो यथान्येष्विति जैमिनिरिति यत्तु विद्याफलं प्रत्यक्षमिति तत्रापि युक्तमापस्तंबेन बुद्धे क्षेमप्रापणं तच्छास्त्रैर्विप्रतिषिद्धं बुद्धे चेत् क्षेमप्रापणमिहैव न दुःखमुपल
भेतेति। बुद्धे आत्मनि ज्ञाते क्षेमप्रापणमानंदप्राप्तिर्नास्ति ज्ञातात्मतत्त्वस्यापि दुःखोपलंभात्। अयुक्तं च तत्। राजो भूत्वा स्वयं स्तने मत्स्यशं सन्निति कर्ममार्गी
दृष्टतज्ज्ञानं प्रशंसतो निंदापरत्वाच्च तस्मात्तज्ज्ञानाज्ञानफलयोः समानमर्थवादत्वमिति पूर्वः पक्षः ४१ इति नवतितमः॥ ॥ ॥ राम०
२७६

अत्रोत्तरमाह एतावदिति। यतयो यमनियमादिमन्तो यान्ति अकरणादात्मानं प्राप्नुवंति ते मार्गगाः प्रागेव मुमुक्षुत्वप्राप्तेः मार्गे सविशेषावस्थायां स्थिताः एतावत्तद्द्रष्टव्यत्वेन
परिच्छिन्नं ब्रह्मांडं यावदिति कं कर्मफलं अनुपश्यंति गुरुशास्त्रोपदेशमनुसारेण कुर्वंति। तथा च श्रुतिः ब्रह्मविदाप्नोति परं मितिनिमहत्फलं त्रयह्यप्ययो वेदनिहितं
गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सहेति शरीरगुहास्थं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म यो वेद सः परमे व्योमन्यव्याकृतावस्थायां गतः सर्वकामान्समश्नुवतीति च दर्शि
यति ननु फलकाङ्क्षा नैरर्थ्यवादत्वमुक्तमित्याशंक्याह नैषामिति एषां यतीनां सर्वेषु लोकेषु भोग्यपदार्थेषु कश्चिद्व्यतिक्रमः। मिथ्यासंकल्पत्वं नास्ति। संकल्पादे
वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति संकल्पादेव तत्तच्छ्रुतेरिति श्रुतिन्यायाभ्यां तथा हि छान्दोग्ये सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् सर्वांश्च कामान्निवृज्ञायति

कपिल उवाच एतावदनुपश्यन्तो यतयो यान्ति मां गताः नैषां सर्वेषु लोकेषु कश्चिदस्ति अतिक्रमः १

नात्मज्ञानफलमुपपन्नं तद्देवो हि इन्द्रो विरोचनो प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमूषतुः तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते तस्मात्तेषां सर्वे च लोकाः सर्वे च कामा आप्ता
इति परकृतिमसक्त्यार्थवादेन सिद्धवन्निर्दिष्टं तस्माद्विवक्षायां कृतत्वं कर्मफलमप्यविवक्षितं तस्मान्न्यायतोऽप्यात्मप्रकारणफललाभः। ननूक्तं देहादन्यस्य कर्तुरात्मनो
ऽनुकारवन्नित्यः कृतसंबंध इति सत्यं तथापि अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मान्तयाशनायापिपासा शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येतीति विदित वेदांतवेद्यस्य धर्माद्यतीतस्याशनायादि
रहितस्यात्मनो ज्ञानेन कर्मांगत्वं प्रतिपद्यते। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति न तदधिगमहेतोर्यमर्दभ्रवणात्। तस्मात्तन्नात्मज्ञानफलस्यार्थवादत्वं
परिणमयीह दृष्टान्ते नयुसंतेन तथा वस्तुतत्त्वं अधिकोपदेशात्तवाद्रायणस्यैवं तद्दर्शनादिति १

मो०
२७७
277

यत्तु देहे वेत्तत्कर्म यथा पराणि हैव नतुः स्वमुपलभेतेत्याश्वपैवचनमुदाहृत्तं तत्राह निर्द्वन्द्वा इति निर्द्वन्द्वाः शीतोष्णादिजहर्षविषादशून्याः अत एव निर्नमस्काराः न कंचिन्नम
स्कुर्वंतीयतः निराशीर्बंधनाः प्रार्थनायाशून्याः यतः पापेभ्यो वासनाहेतुभ्यो विमुक्ताः शुचयः स्वभावशुद्धाः अमलां त्यागं तत्कर्मशून्याः यत एवंभूता अतस्तांव
त्तदिग्या वहवद्रफलम्यंते ऽभ्यंतेतः आपल्लवोक्तिर्ज्ञानानधिकारिणां कर्मणोऽश्रुद्धेत्यादिनार्था। अन्यथा पूर्वोदाहृते न तृतीये न ज्ञानफलाभ्युपगमवचनेन विरोधः स्या
त् एतेन गौतमोक्तिरपि एकाश्रमपरा व्याख्याता वेदितव्या २ लोकाः लोकांतर इति काम्यमानाः विषयाः सनातनाः नित्यसिद्धाः तदेते सन्या

निर्द्वन्द्वा निर्नमस्कारा निराशीर्बंधना बुधाः विमुक्ताः सर्वपापेभ्यश्चरंति शुचयोऽमलाः २ अपवर्गे संत्यागे बद्धोद्यक्तन
निश्चयाः ब्रह्मिष्ठा ब्रह्मभूताश्च ब्रह्मण्येव कृतालयाः ३ विशोका नष्टरजसस्तेषां लोकाः सनातनाः तेषां गतिं परां प्रा
प्य गार्हस्थ्ये किं प्रयोजनं ४ सूर्यरश्मिरिवाव यथैषा परमा काष्ठा यथैषा परमा गतिः गृहस्थान्व्यपाश्रित्य नाश्रमोऽन्यः प्रवर्त
ते ५ यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवंति जंतवः एवं गार्हस्थ्यमाश्रित्य वर्तंत इतराश्रमाः ६

कामान्नत्नागपिधाना इति श्रुतेः अनंतं देहादिनाहात्म्याध्यासः गार्हस्थ्ये अस्य स्वर्गादिप्रदकर्माधिकारनिमित्ते किमपि प्रयोजनं नास्ति न हि वासनासमाप्त्यामोऽभिप्रा
मत्विष्ठुति ४ ननु तथापि कैकयजनकादीनां गार्हस्थ्ये एव विहृत्त्वदर्शनात्कर्मसमुच्चितैव विद्या फलाय भवतीत्यभिप्रेत्याह पंचभिः यथेति यदि ह्यासरएषा निर्द्वन्द्वादिविशेषणा
वत्त्वैव ज्ञानविनिष्ठानां हिंसा गार्हस्थ्यमंतरेण न भवतीति प्रवर्तनीयं नानिष्ठाहातं समर्थो न भवति ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ राम०
२७७

त १

एजते एजकं पने पात्किंचित्सर्वार्थीवेष्टनेतनस्य धर्मफलस्य मूलं गार्हस्थ्यमेव ७ जनाः येन प्रजननादिना प्रजोत्पादनादिनाभिनिर्वृत्ताः सर्वतः सुखिनो भवंतीत्यर्थः प्रजननं प्रजननादि
आश्रमत्राश्रमांतरे नास्ति ८ याः क्षितिवर्हिषि तृणानि औषध्योथ्यान्यानि वहिरन्या औषध्यो ऽ द्विजाः सोमपूतिकाद्याः पालाशमपि मूलं वृक्षादिगार्हस्थ्यमेवेत्यवहितातीतेन
संवंधः तथास्याह आश्रमोपासनाद्धुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति औषधिभ्यः प्राणादिति समानाधिकरणेयं च मात्औषध्यात्मकात्प्राणा

अ० १

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः गार्हस्थ्यमस्य धर्मस्य मूलं यत्किंचिदेजते ७ प्रजनाद्यभिनिर्वृत्ताः सर्वेषामाश्रमतो जना
: प्रजनं वाप्युतामत्र न कथंचन विद्यते ८ पास्तु सर्वं वहिरोषध्यो वहिरन्यास्तथा द्विजाः ३ ओषधिभ्यो वहिर्यस्मात्प्राणान्कश्चि
न्न दृश्यते ९ कस्यैषा वाग्भवेत्सत्या मोक्षो नास्ति गृहादिति अश्रद्दधानैरप्राज्ञैः सूक्ष्मदर्शनवर्जितैः १० निराशैरलसैः
श्रान्तैस्तप्यमानैः स्वकर्मभिः शमस्योपरमो दृष्टः प्रव्रज्यायामपंडितैः ११ त्रैलोक्यस्यैव हेतुर्हि मर्यादा शाश्वती ध्रुवा ब्राह्मणो
नाम भगवान्जन्मप्रभृति पूज्यते १२ ॥ ॥

दृहिर्न्नकश्चिद्दृश्यते विश्वात्पन्यादिहेतुर्गार्हस्थ्यमेवेतिभाव ९ तथापि मोक्षसाधनत्वं गार्हस्थ्यस्य नास्तीत्याशंक्याह कस्येति १० निराशैः अप्रतिष्ठैः कामात्वादिदोषाङ्ग्रा
स्तैः कर्तुमशक्तैरित्यर्थः अत एव स्वकर्मभिः कामत्वादिप्रदेपाङ्क्रैस्तप्यमानैः ११ ब्राह्मणः वेदवित् १२ ॥ ॥

मो०
१२८

अग्निष्वात्तेषु मातांतरगमेषु स्वर्गादिषु विनष्टमेषु ऐहिकेषु हृष्टादिषु साधयेषु मंत्राप्य साधयितं प्रवर्त्तंते १३ दाहरूमि मनसा दाहादिकं पितरो मंत्राश्चानुमंन्यंत इति द्वयोः संबंधः त
त्रमेनमग्ने विदहः इति सा हं प्रकाशयति मंत्रः संगच्छस्व पितृभिः सयमेनेष्टापूर्त्तेन परमे व्योमन् हित्वायावद्यं पुनरस्तमेहि संगच्छस्व तन्वा सुवर्चा इति मंत्रेः व्यग्रं जीर्णदेहं हित्वाय हित्वा
त्वाषेः स्कोपक्व पितृभिर्यमेन इष्टादि फलेन च स्वर्गे संगतिं प्राप्य पुनरस्तं गृहं पौत्र रूपेणाग्नि पौत्र रूपेणावा एहि तन्वा देहेन संगच्छेति पुनर्देह प्राप्तिः प्रकाश्यते तत् दि दहनस्तं श्रय
णा देह संगतिशेषः तस्मिन्नग्निभिर्दग्ध दाह इति संबंधः देहेपुनः संश्रितेसति मनसा तत्स्थैये पात्रभोजनेपी यत इति पात्रं जलं भोजनं तच्च तेनभेतर्थ्य शाते अग्निष्वात्तादिरूपेणा देये तथाग

६१

णगार्भीधानान्नं चाहिष वं त्तैनैज्ञानिषु अग्निष्वात्तेष्ववर्त्तंते विश्वेभेषव्यक्तं शयं १३ दाहेपुनः संश्रयणो संश्रिते पात्रभोजने
दानेर गवां पशूनां वा पिंडानाम सम मज्जने १४ अग्निंषु मंतो वर्हिषदः कव्यादाः पितरस्तथा मनसाप्यनुमन्यंते मंत्रा मंत्रस्य कारणां
१५ एवं क्रोशक्ववेदेषु कृतो मोक्षोऽस्ति कस्य चित् ऋणवंतोपद्यमन्नापि तृदेवद्विजातिषु १६ १६ १६ १७

वो वैतरणपारीनां दानं च पशूनां वा गोवृषादीनां मुक्तयः पिंडानां वा श्मशाने क्रियते एतत्सर्वं मंत्र मूलं नस्यं शरीरस्य मुक्त्या पकारस्य भवतीति न तादृशो शरीरस्य ऋणो मोक्षोऽस्ति १५
अत्रैवेहतं तस्माद्धा ऋणवंत इति तथा च श्रुतिः जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिरृणैरृणवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति १६ ॥ ॥ ॥
२१

राम०
२८

278

वेदवादानांप्रज्ञामनुप्रज्ञायतेऽहंतेमर्त्याममनमितिसंततविच्छेदस्सैवान्तत्वंवदतांनपरिज्ञानंयस्मिन्ननतसत्याभासंश्चनृतंश्चशरीरतां कृणमोहस्वरूपंदर्शितं
१७ इतिपादितमर्थमुपसंहरन्तिनवाइतिद्वाभ्यां १८ परिभवात्वेदोक्तकर्मानादरात् ब्रह्मणोवैदिककर्मणिब्रह्मयच्चाम्नायहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोको
विजिघत्सोऽपिपासःसत्यकामःसत्यसंकल्पइत्यष्टगुणापुरुषेयोऽपिनितथावस्तुवेदोक्तेनसेमिनिरूपन्यासादिभ्यइति ब्रह्मणोनापहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकवतारूपेण
मुक्तःसंपद्यतेकुतःउपन्यासादिभ्यःउपन्यासोज्ञातज्ञापनंउद्देशः सिद्धवद्व्यपदेशस्सादिपदार्थः तेचप्राग्व्याख्याताः तथाचाग्निहोत्रादिकर्मसमुच्चितात्तदुपासनात्रूपा

क्रियाविहीनैरलसैःपंडितैःसंप्रवर्त्तितं वेदवादापरिज्ञानंसत्याभासमिवानृतं १७ नवैपापैर्हिपततेकृष्यतेवायोब्राह्म
णोयजतेवेदशास्त्रैःऊर्ध्वंपततेःपशुभिःसार्द्धमेतितंतर्पितस्तर्पयतेचकामैः १८ नवेदानांपरिभवान्नशाठ्येनमायया
महत्प्राप्नोतिपुरुषोब्राह्मणोब्रह्मविंदति १९

तज्ज्ञानान्मोक्षःसवर्गाहेस्थ्यएवमितिहातीनिष्कृष्टोर्थः जैमिनिमतेतुउभयोरभावात्तस्मंमानवमाचर्नेनावर्त्तेतइतिस्वपानेनयथाभतानामनावृत्तिश्रुतेस्तयगुणामा
एवनित्यःवस्तुतस्तुकर्मक्षितिविशेषात्मानवांतरेनस्वकीजभक्ताश्चावर्त्ततइतिगम्यते।तथाचपुनरस्तमेहोतिप्राणुक्तंमन्त्रलिंगंसंगच्छतेत्र्यायत्तवंचनंत्राभूतसंप्लवा
तेसर्गजितःपुनःसर्गेवीजार्थाभवंतीति १९ ॥

मो० २७८

279

तत्रयदुक्तंकर्मभिरेवचेष्टादिकंकरोतीतितंदृगीकरोतिदर्शंचेति। चित्तशुद्ध्यर्थिनाएतान्येवकर्माण्यनुष्ठेयानिनपुनर्हिंसात्मकपशुबंधादीनीतिभावः १९ यत्तुनः सन्यासो
ऽल्पैः कल्पितइतितत्राह अनारंभाइतियेकर्मणामनारंभिणःसम्यक्संन्यासिनएवशांतधैर्यवंतः वैराग्यबलेनत्यक्तकामत्वात् अतएवशुचयोरागादिमलरहिताः
ब्रह्मेतिसंज्ञांप्राप्ताः ब्रह्मज्ञाइत्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेः यत्तुकारणात्रयत्नान्मुच्यतइतितत्राह ब्रह्मणोवृक्षाक्रान्त्यकृतेनतेसन्यासिनः देवान्देवर्षीन्पि
तृन्नत्वमृतानिहविः स्वाध्यायप्रजास्थानिदृष्ट्वातिनादृशानर्पयंतीतिकृणामेकंकृतंशतस्यततः समसाप्यस्फलंतद्वाप्नोतीति। अस्यकालकालकृतस्या
स्यापिध्यानसमहाफलत्वात् २० यदुक्तंअध्वयज्ञैः पशुभिः सार्द्धमेतीतितत्तनतस्यज्ञानाणउक्तामंत्रस्यैवसमनीयंतदितिअस्यक्रमेनब्रह्मविदंगम्यभावेनवि

कपिलउवाच दर्शंचपौर्णमासंचअग्निहोत्रंचवीमतः चातुर्मास्यानिचैवा हुन्तेषुधर्मः सनातनः १९ अनारंभाः
धृतपः शुचयोब्रह्मसंज्ञिताः ब्रह्मणैवस्मतेदेवांस्तर्पयंत्यमृतैषिणः २० सर्वभूतात्मभूतस्यसर्वभूतानिपश्यतः देवा
पिमार्गेमुह्यन्तिअपदस्यपदैषिणः २१ ॥ ॥

तद्दर्शितमित्याशयवानाहसर्वेति। नहिसार्वात्म्यंसार्वज्ञ्यंचप्राप्तस्यगतिर्भोगोवायुज्यतेऽतस्तस्यमार्गेदेवाअपिमुह्यन्तिअपदस्यपदैषिणोगम्यानेवरक्तस्वरूपमेभिरिति
पदानिगुणाः तद्धिनस्वपदैषिणः गुणकामाः देवाः एतेनमुक्तस्यसोपाधिकावस्थायांसार्वात्म्यंवास्तवंतुचिन्मात्रत्वमितिदर्शितं तथाचसूत्रंएवमप्युपन्या
सात्पूर्वभावादविरोधंबादरायणइति सगुणैकान्तवादीजैमिनिः निर्गुणैकान्तवादीऔडुलोमिः अवस्थाभेदेनोभयमुपगच्छतोबादरायणस्यनविरोधइतिभावः
तदिदंद्वयंसर्वभूतात्मभूतस्येत्यपदस्येतिविशेषणाभ्यांदर्शितं २१ ॥ ॥ ॥ ॥ राम० २७८

ननु कथमात्मनो द्वैरूप्यं कथं वा तत्र देवानामपि मोह इत्याशंक्याह चत्वारि द्वारमिति एतं सर्वात्मानं अपरं पुरुषं शरीरं ततः स्थूलं वा वाग्गुरूपदेशेन चत्वारि द्वाराणि विराटसूत्रांतर्यो
मिषु द्वारूपेणा उपयाति अवगच्छति। अतः सोपाधिकानुपाधिकरूपेणात्मनो द्वैविध्यं युक्तं ननु सर्वेषामात्मत्वात्सर्वैरेवायमवगत एवास्तीत्याशंक्याह चत्वारि द्वा
रं। चत्वारि वाक्पाण्यादीनि द्वाराणीव पिधायकानि यस्मात् चत्वारि देहेंद्रियमनोबुद्ध्याख्यानि मुखानीव भोगसाधनानि यस्मात्। आत्मापि कर्मादिभिरावृतत्वाद्गूढत्वा
उत्ता त्वादिरूपेणात्मस्वरूपापहरणाद्दारुणः सर्वे इत्यर्थः वाङ्मुखामिति कर्मोपलक्षणं भोगप्रदेन कर्मणेत्यर्थः हेतौ तृतीया चत्वारः वा वाङ्निकर्मकांडतंत्रांतरीपसिद्धानां ताताग्रहणात्

चत्वारि द्वारिपुरुषं चत्वार्युखं चत्वारि चैनमुपयाति वा वा वाङ्मुखं वा च उदरागुयस्य नेषां द्वारपालो बुभूषेत् २२ नाक्षैर्दी
व्येन्नाददीतान्यवित्तं न वायोनीयस्य क्षं जं प्रगल्भात् क्रुद्धो न चैव प्रहरेत धीमान् तथास्य तत्त्वारिपारं हि गुप्तं २३

उदरोपस्थयोरपि विपरीतप्रवृत्तिहेतुतयात्मावरकत्वं एतैश्चतुर्भिर्निमित्तैः तेषां देवानामपि द्वारं पिधानमस्ति हुस्थिगेतेस्माद्भवेद् अतः द्वारपालो वाक्पाण्यादीनां पाल
को नियंता बुभूषेत् भवितुमिच्छेत्॥ २२ नियमनप्रकारमाह नाक्षैरित्यादिना अयोनीयस्य नाप्ययोनीयं यो निसंबंधो यस्य सतत्यानसंस्कृतं हविः न प्रगल्भात् न प्रवि
श् द्वीयात् पंचमलकारोयं लिङ्थे लेट् योनिसंबंधायोग्यं न प्राजयेदित्यर्थः तथा च स्मृतिः यथा कन्या तथा हविरिति २३ ॥ ॥ १८२ ॥ ॥

नेति हेवीरसुषिष्ठैरपत्नीयज्ञसंबंधवंतीनारीनविहरेतनविभजेततदुपरिस्थांतरकरणेनधर्मार्थकामेषुतांविभागवतीनकुर्यात् । तथोक्तमापस्तंबेन । धर्मप्र

नाक्रोशमिच्छेन्नवृथावदेच्चनपैशुनंजनवादंचकुर्यात् सत्यव्रतोमितभाषीऽप्रमत्तस्तथास्यवाग्द्वारमथोसुगुप्तं २४ नानाशनःस्या
न्नमहाशनस्यादलोलुपःसाधुभिरागतंस्यात् यात्रार्थमाहारमीहादहीततथास्यस्याजाठरीद्वारगुप्तिः २५ नवीरपत्नीविहरे
तवारीनचापिनारीमनृतावाह्वयीत भार्याव्रतंत्वात्मनिधारयीततथास्योपस्थद्वारगुप्तिर्भवेत् २६ द्वाराणियस्यसर्वाणि
सुगुप्तानिमनीषिणः उपस्थमुदरंबाहूवाक्चतुर्थीभवेद्द्विज २७ मोघान्यगुप्तद्वारस्यसर्वाण्येवभवंत्युत किंतस्यतपसाकार्यं
किंयज्ञेनकिमात्मना २८ अंतरीयवसनमनुपस्तीर्णशायिनं बाहूपधानंशाम्यंतंतंदेवाब्राह्मणंविदुः १२९ द्वंद्वा
रामेषुसर्वेष्वपएकोरमतेमुनिः परेषामननुध्यायंस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः ३० येनसर्वमिदंवृद्धंप्रकृतिर्विकृतिश्चया गतिज्ञःसर्व
भूतानांतंदेवाब्राह्मणंविदुः ३१ अभयंसर्वभूतेभ्यःसर्वेषामभयंयतः सर्वभूतात्मभूतोयस्तंदेवाब्राह्मणंविदुः ३२

विलमित्र

गांसंपत्न्यासहरेनाम्यंकुर्वीतानृतरभावे[illegible]कायीप्राग्ग्राधेयाधानेसनिहितकर्मभिः संवध्यतइतिभार्यावृतंपरस्त्रीवर्जनं २७ मोघानिनिष्फलानिसर्वाणितप
आदीनि २९ अननुध्यायनसतंवदुःखंवा ३० प्रकृतिर्ब्रह्मविकृतिर्द्वैतं ३२ ॥ ॥ ॥ ॥

ईदृशंब्राह्मणंप्रज्ञात्वामूढाः कर्मसुसज्जंतेयेगांचावमन्यंतइत्याहनेनिवत्तभिः दानादिक्रियायाः फलंचित्तशुद्धिरूपंतांश्चनरेणाविनानस्यअनुज्ञानंनिगुर्वादिभिस्तत्कंनानुबध्य
नेब्राह्मणमितिशेषः अमनस्विनोरि ३३ ययाश्रितसंश्रितानामाश्रमाणांस्वकर्मभिः सहितंतपः वेदांतश्रवणाधात्मकमात्मालोचनंघोरत्वंसंसारमज्ञानसह ५११२
कत्वंआगतंभवति तंसदाचारंचरितुमशक्नुवंतः एतानिविगुणानित्रनैकांतिकानित्यमिवादीनिपश्यंतीतित्रयाणांसंबंधः प्रयाणंअनादिशाश्वतंमुक्त
गानिन्यानुष्ठेयंध्रुवंअव्यभिचारिफलं ३४ अप्रमादः सावधानता अपराभवः कामाद्यनाक्रांतता ३५ फलवंतिप्रत्यक्षफलानि। कर्माणियमनिय

नि३

नांतरेणानुज्ञानंतिदानयज्ञक्रियाफलं अविज्ञायचतत्सर्वमनर्थश्चैवपतेफलं ३३ स्वकर्मभिः संश्रितानांतपोघोरत्वमागतं
तंसदाचारमाश्रित्यपुराणंशाश्वतंध्रुवं ३४ अशक्नुवंतश्चरितुंकिंचिद्धर्मेषुसूचितं निरापद्धर्मआचारोत्वप्रमादोपराभवः
३५ फलवंतिचकर्माणिव्युष्टिमंतिध्रुवाणिच विगुणानिचपश्यंतितथानैकांतिकानिच ३६ गुणाश्चात्रसदुर्ज्ञेयाज्ञाताश्चात्र
[illegible]नसदुष्कराः अ नुष्ठिताश्चांतवंतइतित्वमनुपश्यसि ३७ ॥

मादमनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाध्याख्यानिव्युष्टिःपारमैश्वर्यंतद्वंति ध्रुवाणिअविनाशीनि विगुणानियज्ञादिकर्मत्यागात्तनिष्फलानित्रनैकांतिकानि
चेतिपश्यंति ३६ गुणाः गुणाकार्याणियज्ञादीनियज्ञादीनामंतवत्फलत्वंज्ञानंज्ञाननिष्ठामेवश्रेयस्त्विति भावः ३७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
२८१
281

एवं श्रुत्वोपपत्तिभ्यां कर्मणस्त्यागदिशो राहृष्यमाणानयाम्नायं श्रेयस्त्वे संदिहानः स्यूमरश्मिः पृच्छति यथा चेति कुरु कर्म त्यजेति चेत्तनि परस्पर विरुद्धं यद्वाक्यद्वयमुपदिश
तो वेदस्य प्रामाण्यं यथा निर्वहेत् यथा च त्यागः चात्यागः एतौ यज्ञे व्यक्तौ कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः तज्ज्ञैव हितं ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक परं पदमिति
श्रुतिभ्यां विस्पष्टमुक्तौ भगवन् सर्वैश्वर्यज्ञानादिसंपन्न ज्ञानतपोलत्वं मे मत्यं ब्रवीहि ३८ अत्रानुभवमेव प्रमाणयन्नुत्तरमाह प्रत्यक्षमिति। सतः पंथाः ब्रह्मप्राप्ति
मार्गो योगः तत्र स्थिताः संतो भवंतः इहजीवन्त्य एव देहे प्रत्यक्षं यश्यंत यरी कृत्यं न विधीलेट् किं तत्प्रत्यक्षमाणी यंप्रत्यक्षं धटं प्रत्यक्षीकरोमि यद्यं प्रत्यक्षेण पश्यामि

स्यूमरश्मिरुवाच यथा च वेदप्रामाण्यं त्यागश्च सफलो यथा तौ पंथानाउभौ व्यक्तौ भगवंस्तद्ब्रवीहि मे ३८ कपिल उवाच प्र
त्यक्षमिह पश्यंति भवंतः सत्पथे स्थिताः प्रत्यक्षं तु किमत्रास्ति यद्भवंत उपासते ३९ स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमरश्मिरहं
ब्रह्मन् जिज्ञासार्थमिहागतः श्रेयस्कामः प्रत्यवोचमार्जवान्न विवक्षया ४०

त्ति विषयकरणयोरपि प्रत्यक्षशब्दप्रयोगादित्ति तत्राह प्रत्यक्षमिति यत् भवंतः कर्मगः उपासते प्रार्थयते तत्प्रत्यक्षं सुखाद्यनुभवरूपं तत्रास्मिन्लोके किं किं स्व
रूपमस्तीति ३९ तत्रास्मुखाद्यनुभवं परीक्षितुमशक्तः प्रतिवादित्वं परित्यज्य शिष्यत्वेन कपिलमनुसरन् स्यूमरश्मिरुवाच स्यूमेति। इहागतः गविप्रविष्टः विव
क्षया स्वपक्षनिर्वाहेच्छया वहते रिदं रूपं न त्वृति भेघेने सर्थः ४०

संशयं किं विषयात्मकं प्रत्यक्षं ज्योतिष्टोमादिप्राप्यं उत इंद्रियमनोबुद्ध्यात्मककरणात्मकं आद्ये एकसांयुक्त्यां काम्यमानो: रागद्वेषदर्शनेन विषयसुखस्वरूपत्वा
त्रियमेन काम्यत्वायोगात् अन्त्ये सुखकरणत्वादेव तेषां सुखत्वाभावेन काम्यत्वात्। अथ स्वल्पसुखाभिव्यक्त्ये करणपाटवमेव काम्यं तदा विरक्तानां वि
नापि विषयसुखसिद्धेः स्वर्गकामादिपदवैयर्थ्यं परमिमंत चित्तसंस्कारद्वारा ज्ञाननिरपेक्षादिति अस्मात् निर्णयात् संशयस्य घोरत्वं। विशेषं जिज्ञासुः कपिलो
क्तिमनुवर्तति प्रत्यक्षमेति ४१ विषयः प्रत्यक्षं बहिः प्रत्यक्षतां प्रत्यक्षतमं तत् किं बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः उत बुद्धिनिष्कृष्ट आत्मः काश्चिदात्मेति

इमं च संशयं घोरं भगवानब्रवीत्तमे प्रत्यक्षमिह पश्यन्तो भवन्तः सत्पथे स्थिताः ४१ किमत्र प्रत्यक्षतमं भवन्तो यदुपासते
४२ अन्यत्र तर्कशास्त्रेभ्य आगमार्थं यथागमं आगमो वेदवादश्च तर्कशास्त्राणि चागमः ४३ ॥ ॥

यं भवन्त उपासते तं ब्रुवंत्विति विपरिणामेनानुषंजनीयं ४२ स्वमतमाह। अन्यत्रेति तर्कैकप्रधाना निवेदविरोधी। निल्लोकायताहिते सौगतकापालिकादिशा
स्त्राणि तेभ्योऽन्यत्र तानि वर्जयित्वा आगमस्यार्थं यथा यथावृत्त आगमं अधिगतवानस्मि तत्र आगमः किं पाशुपतपांचरात्रादिरित्येतां शंकां निरस्य
निरागमइति तर्कशास्त्राणि वेदार्थनिर्णायकानि पूर्वोत्तरमीमांसे सांख्यपातंजले च पंचवेदस्यास्वतः प्रामाण्यमास्थीयते नानुमानांतरसेवादरमापेक्षं ४३

मो० २८२

282

ति १

नात्मेत्तानिय यथाश्रमं चाश्रमधर्ममनतिक्रम्य उपासीत तत्रापि चागमः मीमांसाद्युपोपगृहीतः सिद्धांती सांख्य पातंजले च अंशतो वेदविरोधान्न सिद्धांतः तथा हि
सांख्यैरहिंसैव धर्मः स्वते पातंजलैश्च चित्तनिरोध एव तत्र उभौ योगाद्यनुष्ठानं च तन्निबंधकौ अस्तु तौ न सिद्धांतः तु तु एष्व्याख्यान्यतेजो ऽ निलं ते समुत्थिते पंचात्मके
योगगुणे प्रवृत्ते न तत्र रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरमिति पंचभूतजयाद्योगिनामपि अजरत्वामरत्वा हि सिद्धिः प्रत्यक्षागममूला दृश्यते सत्य
पनिहरणपरिणामिनः जन्मवतः शरीरस्याजरत्वामरत्वे प्रत्यक्षानुमानविरुद्धे अतः पापनत्कृ समस्तरूपमिव रूपं यसाईप्रसक्ताविरुद्धावात् अनुमानाविरुद्धा
च आगमनिश्चयाद्दृश्यति दृश्यते गत्यागतिं दिव्यभोगप्राप्त्यादिरूपा सैव सिद्धिरिति ४५ एवमुपपन्नस्त्वमतं यापमतजिज्ञासया निंदति नोर्नर्वीति य

ती २ ति २

यथाश्रममुपासीत चागमस्तत्र सिद्ध्यति सिद्धिः प्रत्यक्षरूपा च दृश्यत्यागमनिश्चयात् ४४ नोर्नर्वीवनिवहा हि स्वोत्तमाम
निबंधना ह्रियमाणा कथं विप्रकुबुद्धीस्तारयिष्यति एतद्ब्रवीतु भगवानुपपन्नोऽस्म्यधीहि भो ४५ नैव त्यागी न संतप्तो ना
शोको न निरामयः नानिर्विधित्सो नारब्धो नोपहन्नोऽस्ति कश्चन ४५ ४६

यानाविनिवहा नोः स्वोत्तमा ह्रियमाणा न तारयत्येवमंध परंपराका मनोकामनिबंधनाः पूर्वपूर्वकर्मवासनाबंध वतीमाश्रिता वयं जन्मजरामृत्युचक्रमाह
ननं नैह्रमाइत्यर्थः फलितमाह एतदिति एतत्तन्नयोंकृतमं उपपन्नं उपसन्नः शिष्योऽस्मि अधिकार्यस्मीति वा अधीहि अध्यापय ४५ ननु तरति शोकमा
त्मविदिति त्वयाप्यधीतमस्त्येव निर्दिष्टानि नेम स्कोरित्यादिनामपापुक्तं च किमतः परमध्यापयितव्यमित्याशंक्यान्तत्र उपत्यक्ताविरोधमुपन्यस्यतिनैवे
ति नापुरुषः निर्विधित्सः चिकीर्षाशून्यः आहन्नः संगविमुक्तः अपहन्नः निष्कर्मा ४५ ४५ ४५ ४५ ॥ एम० २८२

प ३

६३ ६२ सि२ धी१

एकं सर्वेषामास्थितं तत्र सर्वाधिनां वर्णादीनां निर्णये सिद्धान्ते किं सर्वं निरामयं अप्रत्यवायहीनं तत्र अहानिप्रवेशसंबंधः ४७ अत्रोत्तरमाह यद्यदिति।
वैदिकमवैदिकं यद्यच्छास्त्रं यस्य यस्मोक्षशास्त्रस्यार्थं आचरते सम्यगनुष्ठानभावकर्मणोरिति ... कर्मेति तत्र तत्र अर्थात्प्रयोजनमारदन्यपे
तं सफलं एतत्प्रसिद्धमेवेत्याह यस्येति अयं भावः सर्वं ज्ञानं धर्मिणः प्रभ्रान्तं प्रकारेष्वेविय यपर त्निमायेन सर्वेषां धर्त्वस्य साक्षात्कार साधनेव कृतमीलनादीव ५४
न विगानं एवं आत्मनि वादिप्रतिपत्त्याः नैकेषु विकल्पेषु भूतं कृणीक विज्ञानं कर्तृभोक्तृत्वादिषु तत्त्वपि मोक्षे तत्त्वरूपं निरस्ताशेषविषयदर्शनं तत्साधनं च

भवंतोपि च हृष्यंति शोचंति च यथा वयं इंद्रियार्थाश्च भवतां समानाः सर्वजंतुषु ४६ एवं चतुर्णां वर्णानामाश्रमा
णां प्रवृत्तिषु एकमालंबमानानां निर्णये किं निरामयं ४७ कपिल उवाच यद्यदाचरते शास्त्रमर्थं सर्वप्रवृत्तिषु
यस्य यत्र ह्यनुष्ठानं तत्र तत्र निरामयं ४८

शमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धासमाधानात्मकमविगीतं एवं व्यावहारिकप्रक्रियापां विगानेपि फलसाधनयोरविगानात् यत्र यन्मते स्थितः स्वशमाद्यनुष्ठानं
यद्यदेतत्तत्र निरामयं सर्वदोषशून्यं तत्त्वस्वरूपं लभ्यते एतेनात्मतत्त्वतर्कशास्त्रेभ्य इति पृथग्वाद्युक्तं शास्त्रान्तरविगानं यादृशं शास्त्रविज्ञानादेवेत्युक्तं। उक्तं च व्याव्यवहा
रिकप्रक्रियाणां सर्वासामविगीतत्वमनवस्थितत्वं च। यया यया भवेत्पुंसां व्युत्पत्तिः प्रत्यगात्मनि। सा सैव प्रक्रियाहेया साध्वी सा चानवस्थितेति ४८

स१ नमु२

मो०
२८३

283

ज्ञानमितिपयोक्तसाधनानुष्ठानादुत्पन्नंज्ञानंसर्वसंसारंनाशयति। कस्मयोज्ञानंत्वनुवर्त्ततेतस्यज्ञानंविनायवेरिक्यापिवृत्तिः सानाशयतिजन्ममरणप्रवाहयातते
नघ्नाःक्लेशयंति ४९ एकएवद्वैतदर्शनहीनः आत्मायत्रभवतितं एकात्म्यंनामज्ञानंभवतांज्ञानिनांमध्येकश्चिदुपपद्यतेउपसन्नोभूत्वाप्राप्नोतिनै

ज्ञानंज्ञापयतेसर्वंयोज्ञानंस्वनुवर्त्तते ज्ञानादपेत्यवावृत्तिः साविनाशयतिप्रजाः ४९ भवंतोज्ञानिनोप्यत्रसर्वतश्चनिरामयाः।
ऐकात्म्यंनामकश्चिद्धिकदाचिदुपपद्यते ५० शास्त्रंत्वबुध्यानत्वेनकेचिद्वाद्बलाज्जनाः कामद्वेषाभिभूतत्वादहंका
रवशंगताः ५१ यथातथ्यमविज्ञायशास्त्राणांशास्त्रदस्यवः ब्रह्मस्तेनानिरारंभादंभमोहवशानुगाः ५२ नैर्गुण्य
मेवपश्यंतिनगुणाननुयुंजते तेषांतमःशरीराणांतमएवपरायणं ५३ योयथाप्रकृतिर्जंतुःप्रकृतेःस्यादृशा
नुगः तस्यद्वेषश्चकामश्चक्रोधोदंभोनृतंमदः ५४ नित्यमेवाभिवर्त्तंतेगुणाःप्रकृतिसंभवाः एवंध्यात्वानुपश्यंतःसंन्य
जेयुःशुभाशुभं परांगतिममीप्संतोयतयःसमयेरताः ५५ ॥ प३ ॥ ॥ ति१ ॥ ॥ ॥ ॥

वेत्यर्थःशमाद्यभावात् ५० अतःसर्वेषांप्रध्वंताइतिमाहशास्त्रंहीत्यादिना ५१ ब्रह्मत्रिविषयरिछेदशून्यंवस्तुतस्यस्तेनाःअप्रयत्नापकर्त्तारः निरारंभाःशमा
द्यारंभशून्याः ५२ नैर्गुण्यंफलाभावं गुणान्ज्ञानैश्वर्यादीनननुयुंजतेआत्मसंबंधनामापादयेषुनयोजयंति यायाणावत्स्वयंमज्ञानात्मनुद्धर्तुंशक्नोती
त्यर्थः ५४ संयमेधारणाध्यानसमाध्यात्मकेसमयेइतियाठेस्थितोते ५५

गाम०
२८३

स्प३

एतत्कर्मगोचराशास्त्रंमन्यास्मापाशास्त्रंचप्रच्छन्नपः वाचोविलासाः ५८ यत्प्रत्यक्षसिद्धंतदेवममंस्तइतिहृष्टमाचपरः अतएवशास्त्रादयेतंइहलोकमेव
पश्यंति। शास्त्रदोषान्नशास्त्रोक्तान्कृतहानाकृतान्यागमादिदोषान् अन्याय्यमवैदिकंचमतमाश्रित्यपथालोकायताः शोचंतितथाचपमपिशोचाम
इत्यर्थः अत्रहेतुमाह इंद्रियार्थाइति श्रीनाथ्रादीनां [illegible]र्थः सर्वेषामस्वाश्रिप्रः पशुयामरूपंइतानांतत्स्वरूपइत्यर्थः ५९ एवमितिद्वयोः संबं

स्मृमरामिमत्वाच सर्वमेतन्मयावहन्नशास्त्रतः परिकीर्त्तितं नस्वविज्ञायशास्त्रार्थंप्रवर्त्ततेप्रवृत्तयः ५६ यैकश्चिन्मा
पश्चाचारः सर्वंशास्त्रमितिश्रुतिः यस्मायमशास्त्रंतदित्येयाश्रूयतेश्रुति ५७ नप्रकृत्तिर्कृते शास्त्रात्काचिदस्तीतिनि
श्चयः यदन्यद्वेदवादेभ्यस्तदशास्त्रमितिश्रुतिः ५८ शास्त्रादपेतंपश्यंति बहवोव्यक्तमानिनः अविज्ञानहतप्रज्ञाहीनप्रज्ञा
स्तमोहताः शास्त्रदोषान्नपश्यंति शोचंतिचयथावयं इंद्रियार्थाश्चभवतांसमानाः सर्वजंतुषु एवंवक्तर्णोवर्णानामारांत्र
प्रवृत्तिषु एकमालंबमानानांनिर्णयेसर्वतोदिशं ५९ ज्ञानंत्वपवदमानेनशक्तेनावर्जितात्मना ॥ ॥ प्रमा २

ना

थः एकस्वरवार्थीनांवाशार्दीनांमध्येद्वयंतयाआत्मनाविज्ञेनआवर्जिताः शांतिंनीताः संधिरार्षः कीदृशेनत्वयानिर्णयेसिद्धांतेसर्वतोदिशंसर्वतः प्रकारंसर्वशा
स्त्रसिद्धांतत्वेनज्ञानंसंवदमानेनयद्यदाचरतेशास्त्रमित्यत्रआगमाख्यातरीत्याप्रकाशयता। भावनोपसंभाषेत्तिवदेर्भासनार्थेनरः शक्तेनऊहापोहकुश
लेनकीदृशावयंअविज्ञानेनआत्मानुभवेनहताप्रज्ञात्स्वरूपनिष्ठायेषांअतएवहीनेविषयेएवप्रज्ञायेषां। एतयोःप्रश्नयोः विकल्पयोः कारणा

यद्यपित्वयाइयंनिष्ठाउक्तातथापिदुष्करेत्याह।शक्यंत्वितिसार्द्धेनयेनसर्वतोदिशंचरितंशक्यंतेनमोक्षोस्तीतिप्रभाषितंपुत्र।मिश्रध्यानेनव्यवहितेनयोन्यः।
समासंविनामोक्षोदुःप्रापइत्यर्थः ६२ अत्रानुपपत्तिमाहसार्द्धद्वयेनइदंत्वितिकर्मकांडस्यवैयर्थ्यप्रवृत्तिपरत्वात्नास्तिकंचास्मिन्मतेस्यादित्यर्थः ६६
तस्यकर्मकांडस्यआनंत्यंआनंत्यसहेतुत्वं।अयंभावःकर्मज्ञानकांडयोःपार्थग्ग्येवेदस्यैकस्मिन्नर्थेपर्यवसानाभावाद्वाक्यभेदःस्यात्तस्यचसंभवेतस्यैकवाक्य

५२

शक्यंत्वेकेनयुक्तेनकृतकृत्येनसर्वशः।पिंडमात्रंव्यपाश्रित्यचरितंविजितात्मना ६१ वेदवादंव्यपाश्रित्यमोक्षोस्तीतिप्र
भाषितं ६२ अपेतन्यायशास्त्रेणसर्वलोकविगर्हिणा इदंतुदुष्करंकर्मकुटुंबमभिसंश्रितं दानमध्ययनंयज्ञःप्रजासंतानमा
र्जवं ६३ यद्येतदेवंकृत्वापिनविमोक्षोस्तिकस्यचित् धिक्कर्तारंचकार्यंचश्रमश्चायंनिरर्थकः ६५ नास्तिक्यमन्यथा
चस्याद्वेदानांपृष्ठतः।क्रियाः ६६ एतस्यानंत्यमिच्छामिभगवंश्रोतुमंजसा तत्त्वंवदस्वमे ब्रह्मन्नुपसन्नोस्म्यधीहिभो यथा
तेविदितोमोक्षस्तथेच्छाम्युपशिक्षितं ६७ शांतोमोक्षधर्मेषुगोकापिलीये कपिलउवाच वेदाःप्रमाणंलोकानांनवेदाःपृ
त्वेवाक्यभेदोहिनिष्प्रमाणइतिन्यायेनाप्युक्तःअतःकर्मकांडस्यैवज्ञान ष्ठतःकृताः द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयत्॥ ॥ ॥
कांडशेषत्वंवाच्यंवैयर्थ्यस्यप्रागेवनिरस्तत्वादिति ६७ चतुर्नवतितमः कर्मणांज्ञानांगत्वंवक्तुंतद्वैयर्थ्यशंकांतावत्परिहरत्यर्द्धेनवेदाइति १ ॥ ॥ मो०
२८४

शब्दब्रह्मकर्मोपास्तिकांडः परब्रह्मप्रत्यगात्मा २ तत्र गर्भाधानमारभ्य कर्मकांडे ज्ञानशेषत्वं भजतइत्याह शरीरमिति वेदे उपनिषत्कांडे पतत्तनुं शरीरं कुरुते गर्भा
धानविधिना उत्पादयति विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु आसिंचतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु इत्यादिमंत्रैः तत्शरीरमेव कुरुते। विष्णोः देवता
स्मरणपूर्वकमाहिते गर्भे विष्ण्वादिदेवतानैश्वर्यसंपन्न एव जीवश्च आविर्भवति शरीरसंस्कारेण शरीराभिमानिनः स्वास्थ्यदर्शनात् अत्रैवैहिकप्रसिद्धिमाह
कृतेनेति कृतं श्रौतस्मार्त्तैः संस्कारैः पित्रा संस्कृतं शुद्धं वाध्ययनादिना शरीरं यस्य स ब्राह्मणः पात्रं अस्य विद्यायोग्यं भवति तत्र श्रौतः संस्कारे जाते स्मार्तादिः यस्मिन्

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति शरीरमेतत्कुरुते यद्वेदे कुरुते तनुं कृतशुद्धशरीरो हि पात्रं भवति ब्राह्मणः
३ आनंत्यमत्र वद्येदं कर्मणां न द्वयामिते निरागममनैतिह्यं प्रत्यक्षं लोकसाक्षिकं ४ ॥ ॥

जातएतामिष्टिं निर्वपति पूतएव स तेजस्व्यन्नादइंद्रियावी पशुमान् भवतीश्रुत्युक्तफलकः स्मार्त्तः तु अन्तरेयस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः सर्वे स्मार्त्ताः सा
युज्यं सलोकतां जयतीति महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिव। एतेन ज्ञानशेषत्वं कर्मकांडस्योक्तं भवति ३ कर्मणां फलं च आनंत्यं मो
क्षोपयोगे चित्तशुद्धिरूपं अत्र च अस्मिन्नेव मोक्षे प्रत्यक्षं वा अनाही न हि चित्तशुद्धिः स्वसाक्षिकी स्वर्गवद्देहैकगम्या यद्देहैकगम्या पर्वतेवह्निवत् अनुमेया वेति
वक्तुं शक्यं न देहदाह अनागममनैतिह्यमिति ४ ॥

मो०
२८५

285

येनकर्मणाकर्मणामानंसहेतत्वंस्मान्नमाह। धर्मइति।। निराशिषः निष्कामाः उत्पन्नत्यागिनः धनसंग्रहशून्याः कृपासत्पाभ्यांरागद्वेषौलक्ष्यौतद्वर्जिताः
तीर्थेषुसत्पात्रेषु ५ नधक्क्रूराः अनाश्रिताः इति। अग्निहोत्रादिमतः सर्वदायायकर्मानाश्रिताःतेतीर्थभूताइत्यर्थः ६ एवंधर्ममनुतिष्ठंतः उद्दृशाभवंती

धर्मइत्येवयेयज्ञान्वितन्वंतिनिराशिषः उत्पन्नत्यागिनोलुब्धाः कृपासूयाविवर्जिताः धनानामेषवैपंथास्तीर्थेषुप्रति
पादनं ५ अनाश्रिताः पापकर्मकदाचित्कर्मयोगिनः मनः संकल्पसंसिद्धाविशुद्धज्ञानदर्शिनः ६ अक्रोधनाअनसूयं
तोनिरहंकारमत्सराः ज्ञाननिष्ठास्त्रिशुक्लाश्चसर्वभूतहितेरताः ७ आसन्गृहस्थाभूयिष्ठाअनुक्रांताः स्वकर्म
सु राजानश्चतथायुक्ताब्राह्मणाश्चयथाविधि ८ समार्जवंतंवसंपन्नाः संतुष्टाज्ञाननिश्चयाः प्रत्यक्षधर्माः शुच
यः श्रद्दधानाः परावरे ९ पुरस्ताद्भावितात्मानोयथावच्चरितव्रताः चरंतिधर्मंकृच्छ्रेपिदुर्गेचैवापिसंहिताः १०
संहत्यधर्मंचरतांपुरासीत्सुखमेवतत् तेषांनासीद्विधातव्यंप्रायश्चित्तंकथंचन सत्यंहिधर्ममास्थायदुराधर्षंते
मामताः ११ ॥

न्याहमनइतिद्वाभ्यां। विशुद्धंनिर्विषयंज्ञानंब्रह्मतत्त्वनिश्चयोयेषां ७ ज्ञानेज्ञानोपायेश्रवणमनननिदिध्यासनाख्येनिष्ठायेषांते आश्रमक्रांताः आरू
रवंतः ८ राजानोजनकादयः ब्राह्मणाः याज्ञवल्क्यादयः ९ प्रत्यक्षः धर्मोधर्मफलंसमसंकल्पत्वादिकंयेषांते परंसोपाधिकंब्रह्मत्राव रंनीचंयस्मात्तत्तस्मिन्ननुपाधिकेब्रह्मणि ११

राम०
२८५

त्रिशुक्लाः जन्मकर्मविद्याचेति त्रीणि शुद्धानियेषांते २

1.1

प१ धं१

मात्रामीयंते विषयास्त्वैतैर्ति मात्रा वृद्धिस्तानानुरुते तेष्वपि न शास्त्रमेवानुरुध्यंते धर्मेच्छलं वंच नां छला भावमेवाह यस्त्वेति १३ दुर्बलात्मनः स्त्र

न मात्रामनुरुध्यंते न धर्मं छलमंततः यस्त्वत्र प्रथमः कल्पस्तमेवाभ्यां चरन्मह तेषां नासीद्द्विधा तेष्वप्रायश्चित्तं कदाचन १३
तस्मिन्विधौ स्थितानां हि प्रायश्चित्तं न विद्यते दुर्बलात्मन उत्पन्नं प्रायश्चित्तमिति श्रुतिः १४ एवं बहुविधा विप्रा
उरगाः पत्रवाहनाः नैविघट्टद्याः श्रुचयो ह्त्रवंतो यशस्विनः १५ यज्ञेनो हरहर्यज्ञैर्निराशीर्बंधनाबुधाः तेषां यज्ञा
श्चवेदाश्च कर्माणि च यथागमं १६ आगमाश्च यथाकालं संकल्पाश्च यथाक्रमं अपेतकामक्रोधानां दुश्च
रिचारकर्मणां १७ स्वकर्मभिः शंसितानां प्रकृत्या शंसितात्मनां ऋजूनां शमनित्यानां स्वेषु कर्मस्ववर्त्तिनां १८
सर्वमानंत्यमेवासीदिति नः शाश्वती श्रुतिः तेषामदीनसत्वानां दुश्चराचारकर्मणां स्वकर्मभिः संभृतानां तपो घो
त्रि१ रत्वमागतं २० ॥

शक्रस १६ तेषां यज्ञादिकं सर्वं स्थानंत्यमासीदिति तीयेनान्वयः १७ शंसितानां प्रख्याततानां १८ आनंत्यं ब्रह्मशाश्वती श्रुतिर्गीतावा ह्यापर्णां ब्रह्म हविरित्या
दिः १९ संभृतानां पूर्णानां घोरत्वं अविद्यानिवर्तनक्षमत्वं २०

मो०
२८६
286

तमितिसार्द्धश्लोकद्वयमेकंवाक्यंपाठक्रम(मा)नुरुध्यअर्थक्रमेणाव्याख्येयं यःसदाचारःसतांआचारःसद्धर्मोवाएषसदाचारःसदाचारइतिसदाचारलक्षणंस
वत्रअप्रमादःसावधानताअपराभवःकामक्रोधादिभिरनभिभूतःपवनवपराव्यतिक्रमःअष्टजपूजनंपूज्यानामपूजनंचेत्यादिर्नासीत तंसदाचारं
एकंआश्रमंसंतंचतुर्द्धाव्यस्तंवाब्राह्मणाआद्याःकैर्थंस्तंधर्मेषुसूक्ष्मतांसंधर्मेआचरितमशक्नुवद्भिःतथाहिमानमेकंव्यभिचारंवाप्यैतनमक्रमेर्वेत्त

तंसदाचारमाश्चर्यंपुराणंशाश्वतंध्रुवं अशक्नुवद्भिश्चरितुंकिंचिद्धर्मेषुसूक्ष्मतां २१ निरापद्धर्मआचाराअप्रमादो
पराभवः सर्ववर्णेषुयत्तेषुनासीत्कश्चिद्व्यतिक्रमः २२ व्यस्तमेकंचतुर्द्धाहिब्राह्मणाआश्रमंविदुःतंसंतोविधिवत्प्रा
प्यगच्छंतिपरमांगतिं २३ गृहेभ्यएवनिष्क्रम्यवनमन्येसमाश्रिताःगृहमेवाभिसंश्रित्यततोन्येब्रह्मचारिणः २४ तए
तेदिविदृश्यंतेज्योतिर्भूताद्विजातयः नक्षत्राणीवधिष्ण्येषुबहवस्तारकागणाः २५

चारिभिर्गार्हस्थ्यमाश्रितंतत्रकैश्चित्पर्यंतादिभिःकषायेषुईषत्पक्वेषुवैराग्यवत्त्वंवानप्रस्थमाश्रितं तेष्वेवसम्यक्पक्वेषुयातिश्राज्यमित्यारोहक्रमेण
वातएआश्रमं(?)स्थितमित्यर्थःशेषंव्याख्यातं २३ तमितिसार्द्धश्लोकः तंसदाचारंसंतोगृहेभ्योनिष्क्रम्येवेत्यामासंकल्पैवविधिवत्प्राप्यपरमांगतिंगच्छं
ति विधिवदित्यादिसर्वत्रयोज्यंचतुर्षुतेष्वाश्रमेषुउक्तरूपसदाचारवतांमोक्षोस्तीत्यर्थः २५ ॥ ॥ एम०
२८६

कुंभे रेतो ऽपतत्ततो ऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति वसतीवर्यः सोमाभिषवार्था आपः तत्संबंधिनिवासतीवरे ३

संतोषाद्वैराग्यात्स्वेनैव वह्नभावंप्राप्ताः आगस्त्यवसिष्ठादयः आधिकारिकायथागच्छंतिसंसारंतथापिपापैः योनिप्रवेशजैर्दुःखैर्नलिप्यंतेगर्भान्नेहांतरप्रवेश वैदेहिकस्तेषांदेहांतरप्रवेशः यथाग्नात्मनक्रमणिकायांमित्रावरुणयोर्दीक्षितयोरुर्वशीमप्सरसंदृष्ट्वावासतीवरेकुंभेरेतोऽपतत्ततोऽगस्त्यवसिष्ठावजायेतामिति वसती वर्यः सोमाभिषवार्थाआपः तत्संबंधिनिवासतीवरे तेषांप्रभुत्वद्ब्रह्मविदामपिहिरण्यगर्भस्येवयावदधिकारसमाप्तिर्नविदेहकैवल्यमस्ति।यावदधिकारमवस्थितिराधिका रिकाणामितिन्यायात् ननुकार्त्स्न्येनकर्मक्षयोपतिकायोगेयः कुर्यात्स्वामिदर्शनंसप्तजन्मभवेद्धिजोधनाढ्योवेदपारगइतिएकंकर्मानेकजन्मारंभकंदृष्टंतत्रप्रथमस्मिन्नेवजन्म

ज्ञानंसमुपसंप्राप्ताः संतोषाद्धितिवैदिकं यथागच्छंतिसंसारंजनयोनिषुताद्दृशानलिप्यंतेपापकर्त्तैः कदाचित्कर्मयोनिनः २६

न्यनितत्त्वज्ञानोदयेपिप्रारब्धकर्मणांभोगादेवक्षयइतिन्यायेनप्रारब्धकर्मबलाद्धर्मानिषद्धन्मान्यनिवार्याण्येवेत्याशंक्याहकर्मयोनिनइति।अत्रेदंविचार्यते किंसप्तजन्मानितेषुचगर्भवासादीनिदुःखानिअशनपानादिजन्यानिसुखानिचकिमेकमेवस्वामिदर्शनाख्यंकर्मप्रापयति उतकर्मांतरसमवेतं आद्ये इष्टसाधनत्वव्याप्तिविच्छित्तिसगर्भवासादिनिष्टप्रापकत्वेशास्त्रस्यानर्थकत्वंस्यात् द्वितीयेतत्वेहानेनकर्मांतरनाशेसप्तजन्मायोगाद्दर्शनशास्त्रानर्थकंस्यात् तस्माद्युक्तमुक्तंप्रारब्धकर्मोपस्थापितयोनिप्रवेश[illegible]निमित्तैः पापकर्त्तैः पापफलैर्दुःखैर्लेनलिप्यंतइति २६

३२ तस्माज्ज्ञातस्यहि ध्रुवोमृत्युर्ध्रुवंजन्ममृतस्यचेतिशास्त्रादविच्छिन्नेनजन्ममरणप्रवाहेस प्तसुजन्मसुविप्रत्वादियोगोदर्शनफलंनतुसप्तजन्मान्येव १

मो॰ २८७ ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तेन यथार्थं नामा। अन्यो ब्राह्मणको ब्राह्मणाभिन्नकृतिः दारुगजवन्नाममात्र धारीत्यर्थः २७ एवं ब्राह्मण इति ब्राह्मणक इति च कर्ममदं द्वयं पुरुषस्य नाम स्याह २८
एवं निष्काम कर्मविद्भ्यामानन्त्येन त्वं यदार्थं साक्षात्कारजेन तत्त्वमसि वाक्यार्थज्ञानेन सर्वे कृत्स्नमानन्त्यं प्राकृष्ण तानर्ह्यरोमदस्मः कश्चिदस्ती निशंकयास्माधोपरि हश्यमानमेष्या
नंतम सर्वमनृतं कृत्स्नानंतरं तत्सर्वमित्यर्थः आसीदित्यनेन सर्वानंत्य साक्षात्वेमत्वमुक्तं। शाश्वती श्रुतिः केवलं चापि मां विद्धीति। तत्त्वमसीति च जीवस्य सि ब्रह्मभाव
कीर्तनात् २९ निर्णिक्तानां विशुद्धानां शुभात्मानां मोक्षवद्धीनां वत्तर्थः जायन्त्वे सत्त्वसाभिमानि विष्णुतेजसपा ज्ञानत्रयेकृपवत्तर्थः निर्विशेषः परं ज्ञात्मात हि षपि
माण

शाा२ सप्त

एवमेव ब्रह्मचारी शुश्रूषुर्धीरनिश्चयः एवंयुक्तो ब्राह्मणः स्याद्यो ब्राह्मणको भवेत् २७ कर्मैवं पुरुषस्याहुः शुभं वाय
दि वाशुभं २८ एवं पक्वकषायाणां मानंत्येन श्रुतेन च सर्वमानन्त्यमाप्तीहैवं नः शाश्वती श्रुतिः २९ तेषामयेतत्
ज्ञानं निर्णिक्तानां शुभात्मनां चतुर्थोपनिषद्धर्मः साधारण इति स्मृतिः ३० संसिद्धैः साध्यते नित्यं ब्राह्मणैर्नियता
त्मभिः संतोषमूलस्त्यागात्मा ज्ञानाधिष्ठानमुच्यते अपवर्गमतिर्नित्यो यतिधर्मः सनातनः ३१ ॥ ॥ ॥

णोपाउपनिषत्तविद्यातद्यो धर्मः शमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धासमाध्यात्मकः साधारणो वर्णाश्रमाणामिति शेषः ३० संसिद्धैः शुद्धचित्तैः नियमात्मभिर्निस्पृहचित्तैः नित्यं निरंतरं यं ब्रह्म
साध्यते प्राप्यते ज्ञानं शास्त्रीयं श्रवणमपि निर्विकल्पं समाप्तेऽणव भवतीत्यर्थः अपवर्गप्रदा मतिर्विद्या ब्रह्मसाक्षात्काररूपा यस्य तद्योग्यस्मिन्निति नित्यः आवश्यकः एषनित्यो महिमा सा॰
ब्राह्मणस्येति श्रुतेः सनातनः सदा परागतः ३१
२८७

287

साधारणः आश्रमांतर धर्मसंश्रयः यथाबलंयथावैराग्यं गच्छतांगच्छतामितिप्रत्ययमात्रस्यवरिणार्थ्योधादेरपिक्षेमंक्षेमहेतुः दुर्बलोरागी ३२ ज्ञानफलमुपसंहरति
ब्राह्मणस्य ईन ३३ मात्राभिः धनैः त्यागंसम्यासंगार्हस्थ्यंसमासेवायथोक्ताचारवंतो यद्यपिनिःहनिधर्मत्तस्य ज्ञथापिप्रेत्यभावेमरणोके स्वर्गजित्तमः ३४
परीतिद्वयोर्मोक्षेसमानेपित्यागीदृष्टसुखंवहुप्राप्नोतीत्यर्थः ३६ ऐक्यंमोक्षैकफलत्वं ३७ एकत्वेन ज्ञानकर्मणोः समप्राधान्येन पृथक्त्वेनप्र

साधारणाः केवलोवायथाबलमुपासते गच्छंतांगच्छतांक्षेमंदुर्बलोत्रावसीदति ३२ ब्रह्मणः पदमन्विच्छन्
संसारान्मुच्यतेशुचिः ३३ सूक्ष्मरश्मिरुवाच येभुंजतेयेददतेयजंतेधीयतेचये मात्राभिरुपलब्धाभिर्येवात्यागं
समाश्रिताः ३४ एतेषांप्रेत्यभावेतुकतमः स्वर्गजित्तमः एतदाचक्ष्वमेब्रह्मन्यथातत्वेनपृच्छतः ३५ कपिलउ
वाच परिग्रहाः शुभाः सर्वेगुणतोभ्युपागताः नतुत्यागसुखंप्राप्ताएतत्त्वमपिपश्यति ३६ सूक्ष्मरश्मिरुवाच
भवंतोज्ञाननिष्ठावैगृहस्थाः कर्मनिश्चयाः आश्रमाणांचसर्वेषांनिष्ठायामैक्यमुच्यते ३७ एकत्वेनपृथक्त्वेनवि
शेषोनात्रदृश्यते। तद्यथावद्यथान्यायंभगवान्प्रब्रवीतुमे ३८ कपिलउवाच शरीरपक्तिः कर्माणिज्ञानंतुपरमा

धानगुणभावेन ३८ शरीरपक्तिः स्थूलसूक्ष्मशरीरशुद्धिः कर्माणिकर्मयोन्यासाध्यसाधनयोरभेदोपचारः ज्ञानंतुशब्दः पूर्ववैलक्षण्यपरस्तुचनार्थः मोक्षसाधनमित्यर्थः तत्रक्रममाह। कषायेइतिचित्तदोषेकर्मभिः पाचितेसतिरसः प्रीतिर्ब्रह्मानंदस्तत्स्यज्ञानेशाब्दज्ञेतिष्ठतीति ३९
गतिः कषायेकर्मभिः पक्वेरसज्ञानेचतिष्ठति ३९

आनृशंस्यादयः पंथानस्तैस्तैश्च परं ब्रह्म प्राप्नोति। आनृशंस्यं भूतदया क्षमा अभिभवेप्यविकृतचित्तता। शांतिः मनोजयः सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवं अवक्रत्वं शमः कर्मभ्य उपरतिः ५० कर्मनिश्चयं कर्मफलनिश्चयं कषायपंक्तिं अनुवैराग्यादुत्पन्नमनुसंजातं बुद्ध्येत ५१ यामिति परमां गतिं लक्षणां प्रवृत्तेर्वेदाः वेदितव्यं कर्मब्रह्मस्वरूपं यथा स्थितिं कर्मणामनुष्ठानं ब्रह्मणश्च ज्ञानं प्राप्य अनहंकारेणावस्थानं च दृश्यते स एव वेदवित् अन्यस्तु वातरेचकः भस्त्रापरनामा वर्मको

आनृशंस्यं क्षमा शांतिरहिंसा सत्यमार्जवं अद्रोहो नाभिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा शमस्तथा ५० पंथानो ब्रह्मणस्त्वे
त एतैः प्राप्नोति यत्परं तद्विद्वाननुबुध्येत मनसा कर्मनिश्चयं ५१ यां विप्राः सर्वतः शांता विशुद्धा ज्ञाननिश्चयाः
गतिं गच्छंति संतुष्टास्तामाहुः परमां गतिं ५२ वेदाश्च वेदितव्यं च विदित्वा च तथा स्थितिं एवं वेदविदित्याहुरतो
मो वातरेचकः ५३ सर्वं विदुर्वेदविदो वेदे सर्वं प्रतिष्ठितं वेदे हि निष्ठा सर्वस्य यद्यदस्ति च नास्ति च ५४ ॥ ॥

शः वाजवेदक इति गौडाः पठंति व्याख्यानं च वातवशान्नवेदकः भाषकः वेदपरिभाषणो इति भावः ५२ मानं मेयं मातृ स्थितिं च वेदादिपदोपात्तां कर्मणामुत्पाद
यति सर्वमित्यादिना ५ व्याप्यशेषेण अस्ति वर्त्तमानं नास्ति अतीतानागतं तस्य सर्वस्य निष्ठा स्वरूपं ५३ ५४ ॥ ॥ ॥

मानमुक्तामेयमाह॥ एषैवेति॥ सर्वत्रसर्वेषु शास्त्रेषु एषा एकैव निष्ठा॥ काशौ एनतत्तजगत्त्वस्तीवृत्तीति काले नास्तिवबाधकाले ननुयदाहिर पिस्थिति
कालेस्तिधा॥ कृतवस्वंसाभावकालेनास्तीत्याशंकानिरासायचकारद्वयेनसमानकालिकमस्तित्वनास्तित्वधर्मद्वयंसमुच्चिनोति तेनवृद्धानांप्रतीयमानमपि
मायापुरवन्नास्त्येव॥ अवृद्धानांचतत्वतः अस्तितासद्रूपिवज्रपंजरवद्दृढतरमस्त्येव॥ एतदेवविवृणोतिएतदितिविजानतः तत्वज्ञस्य एतत्परिदृश्यमानं
वियदादिअंतंचमध्यंचअनुवाधापेक्षलीवत्वं अंतस्त्वमध्यं[illegible]श्च अंतोनिर्विशेषं[illegible]स्थानंमध्यःसविशेषंलयस्थानं सततसत्ताख्यंवस्तुतत्एवसदिति २१
॥ एतद्वैराजंहरस्य सुहृत्तबह्मणो ऽनन्यदेवरजतमिवशुक्तेः॥ एतत्तमायाशवलादयनन्यतत्कुंडलमिवकनकात् एतत्सूक्ष्मादयनन्य[illegible]तउपनेत्रदृशःस्थूलादृ

एषैवनिष्ठासर्वत्रपदार्थ[illegible]स्तिचनास्तिच एतदन्तंचमध्यंचसत्त्वाविज्ञानतः ४४

रमिवसूक्ष्मात्॥ तेनैतदसतत्वज्ञानमात्रमनिर्वचनीयमितितन्वेकएवमायावीसर्वलयस्थानमस्तु किमितितत्तोन्यत्निर्माय्यंकल्प्यतेइतिचेतत्राहनिद्रामायाप
दितिश्रुतिः तथाहिश्रुतिः सयथासर्वेसामपांसमुद्रएकायनमेवंसर्वेषांरूपाणांचक्षुरेकायनमितिअत्रसमुद्रदृष्टांतेनकार्यलयाधिष्ठानंमायाविन
मुक्त्वासमयथासैंधवखिल्यउदकमेवानुविलीयतइतिलवणोदकदृष्टांतेनकार्यकारणोभयलयाधिष्ठानंचिन्मात्रं[illegible]दर्शयति॥ यथाहिउदकेप्रा
स्तः सैंधवखिल्यस्तत्रस्वोपादानभूतमुदकंविलीनमनुलीयतेनतत्कारकावत्त्वरूपमात्रेणापरिमाणानतिरेकादेवकार्यकारणमुद्वेब्रह्मणिलीयतइति
इत्यर्थः ४४

मो०
२८९

२८९

एवंविदः समाधिव्युत्थानयोः स्थितिमाह। समासमितित्यागइत्येवक्षेत्राणमग्रहयमुपत्वी। तत्र शरीरेंद्रियप्राणमनोबुद्ध्यहंकाराणां तानांत्यागे निर्विकल्पसमाधौ सत्ये
वसम्यगासमवतिएतदेवसर्ववेदार्थः यथोक्तंवासिष्ठे। निर्विकल्पसमाधिर्हि सिद्धांतः सर्ववाक्यपइति अपिसंराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्यामितिसूत्रंच। संरा
धनेसमाधौप्रसक्तश्रुतिः प्रमाणंप्रत्यनपेक्षत्वात्अनुमानंस्मृतिः मूलसापेक्षत्वात् दृश्यतेत्वग्र्यया बुद्ध्यायोगिनस्तत्त्वपश्यंतीतिश्रुतिस्मृतिभ्यांसमाधौ
आत्मनः सम्यक्दर्शनंभवतीतिनिसूत्रार्थः व्युत्थानेवस्थामाह संतोषइति। श्रुतौहि तेयेशतंमानुषाआनंदाः सएकोमनुष्यगंधर्वाणामानंदः श्रोत्रियस्यचा
कामहतस्येत्यादिनाउत्तरोत्तरंशतगुणोषुमानुषानंदादिब्रह्मानंदांतेषुआनंदेषुश्रोत्रियस्याकामहतत्वयोरनुगमोदृष्टः तत्रश्रोत्रियत्वस्य सर्वत्रसमानत्वात् आकाम

समासंत्यागइत्येवसर्ववेदेषुनिष्ठितं संतोषइत्यनुगतमपवर्गेप्रतिष्ठितं ४५ ऋतंसत्यंविदितंवेदितव्यंसर्व
स्यात्मास्थावरंजंगमंच सर्वंसुखंयच्छिवमुत्तरंचब्रह्माव्यक्तंप्रभवंचाव्ययंच ४६ ॥ ॥ ॥ छ

हतत्वोत्कर्ष वर्ध नंदोत्कर्षः तस्यैवसंतोषशब्दितस्यसर्वानंदेष्वनुगतस्यपराकाष्ठाप्युत्थितेब्रह्मविदिज्ञेयेत्यर्थः ४५ अपवर्गस्वरूपमाह ऋतमिति ऋतम
बाधितंसत्यंसत्त्वाद्येवेतिसत्यंमूर्त्तामूर्त्तंपंचात्मकंतदधिष्ठानत्वात्यतः सर्वस्यात्माऽतो विदितं। यतः स्थावरं जंगमंचतत्तद्देहतादात्म्यापन्नमतोवेदित
व्यं सर्वमविकलंसुखंदुःखासंभिन्नसुखमित्यर्थः उत्तरंसर्वोत्कृष्टं शिवं शांतंद्वैतंतुरीयमित्यर्थः शिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतेः ब्रह्मत्रिविधपरिच्छेद
शून्यं। अव्यक्तंसप्रभवआविर्भावोयस्मात्तत् ईशस्याप्यधिष्ठानं अव्ययंअपरिणामिलाप्नित्यंचात्स्वसंगं ४६ ६ ॥ ॥ ॥ एमं०
२८९

प्रकरणार्थमुपसंहरन्निति जडइति तेजः इंद्रियजयेसामर्थ्यं क्षमापकारिष्वपिक्रोधानुत्पत्तिः शांतिः निष्कामत्वेनसर्वस्मात्कर्मण उपरमः एतत्त्रयं यन्नामयं शुभं । निर्दुः
खमसुखमसुखप्राप्तिहेतुः तथेति प्राप्यप्रापकस्वरूपविभागार्थः तथाविधो विधानं कर्तव्यतापन्नतत्स्वविधं स्मृतं त्रिसं । व्योमजगत्कारणं व्योमवदसंगं वा सनातनं नित्यं कूटस्थं अ
वमविनाशि । एतैः तेजआदिभिर्विभिः कारणैर्यत्गम्यते अधिगम्यते ज्ञानायनोदेसति कैः बुद्धिनेत्रैः पुरुषैः तस्मै ब्रह्मणे नम इति विद्या यावी यं वक्तायवचपगमनाय

तेजः क्षमा शांतिरनामयं शुभं तथाविधं व्योमसनातनं ध्रुवं एतैः सर्वैर्गम्यते बुद्धिनेत्रैस्तस्मै नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणाय ४७ शांतौ
मोक्षधर्मेषु गोकापिलीयं समाप्तं युधिष्ठिर उवाच धर्ममर्थं च कामं च वेदाः शंसंति भारत कस्य लाभो विशिष्टोऽत्र तन्मे ब्रू
हि पितामह १ भीष्म उवाच अत्र ते वर्णयिष्यामि इतिहासं पुरातनं कुंडधारेण यत्प्रीत्या भक्तायोपकृतं पुरा २ ॥ ❀ ॥

च नमस्करोति भगवान्कपिलः ब्राह्मणाय ब्रह्मविदभिन्नाय ४७ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे शां
तौ मोक्षधर्मेषु गोकापिलीयार्थप्रकाशः ॥ मोक्षधर्माननुष्ठातुमशक्तः त्रिवर्गे कः श्रेष्ठतम इति पृच्छति धर्ममिति १ तत्राख्यायिकापूर्वकं धर्मस्य प्राधान्यमाह अत्रेत्यादिना २
कामाद्धर्मं न वै कृतफलकामनया धर्मं करिष्यामीति चिंतितवान् धर्मस्त्वर्थसाध्य इत्यर्थार्थी घोरं तपोऽतप्यत ३ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ❀ एम०

जलधरंमेघंकुंडधारंनामतः ५ धा सतिविधास्यति ८ उपकारेनियमेनप्रवर्त्तेयंतौ उपकारनियतं ११ नेजमात्रभावेन १२ निहतप्रस्कृतः भागवर्जितः निदर्शनंकुंडधारम क्तेः

अधनोब्राह्मणः कश्चित्कामाद्धर्ममवेक्षत यज्ञार्थंसततोर्थार्थीन योतप्यतदारुणं ३ सनिश्चयमथोकृत्वापूजयामासदेवताः भक्त्या
नचैवाध्यगच्छद्धनंसंपूज्यदेवताः ४ ततश्चिंतामनुप्राप्तः कतमद्दैवतंतनत यन्मेद्रुतंप्रसीदेतमानुषैरजडीकृतं ५ सोथसौम्येनमनसादेवा
नुचरमंतिके प्रत्यपश्यज्जलधरंकुंडधारमवस्थितं ६ दृष्ट्वैवतंमहाबाहुंतस्यभक्तिरजायत अयंमेधास्यतिश्रेयोवपुरेतद्धितादृशं ७
संनिकृष्टश्चदेवस्यनचान्यैर्मानुषैर्वृतः एषमेदास्यतिधनंप्रभूतंशीघ्रमेवच ८ ततोधूपैश्चगंधैश्चमाल्यैरुच्चावचैरपि बलिभिर्विवि
धाभिश्चपूजयामासतंद्विजः ९ ततस्त्वल्पेनकालेनतुष्टोजलधरस्तदा तस्योपकारनियतामिमांवाचमुवाच ह १० ब्रह्मघ्नेचसुरापेच
चौरेभग्नव्रतेतथा निष्कृतिर्विहितासद्भिः कृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः ११ आशापालनयोधर्मः क्रोधोऽसूयासुतः स्मृतः लोभःपुत्रो
निकृत्यायाकृतघ्नोनार्हतिप्रजा १२ ततः सब्राह्मणः स्वप्नेकुंडधारस्यतेजसा अपश्यत्सर्वभूतानिकुशेषुशयितानितदा १२ शमेन
तपसाचैवभक्त्याचनिहतप्रस्कृतः सुद्धात्माब्राह्मणोरात्रौनिदर्शनमपश्यत १३

सुर ३

प्रसयं १३ १३ १३ १३ १३ १३ १३ १३ १३ १३ १३ ॥

यादिशं तं देवेभ्यः फलयाचकान्निवेदयंतं देवाशयायाचकेभ्यः फलानि समर्पयंतं १५ अशुभेषु कर्मसु प्रस्थितेषु प्राग्दत्तमपि राज्यादिकं छिद्रं तिहरंति १६ भूमौ पतितः

मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिं अपश्यत महात्मानं व्यादिशंतं युधिष्ठिर १४ तत्र देवाः प्रयच्छंति राज्यानि च धनानि च शुभैः कर्म
भिरारब्धाः प्रच्छिंदंत्यशुभेषु च १५ पश्यतामथ यक्षाणां कुंडधारो महाद्युतिः निपत्य पतितो भूमौ देवानां भरतर्षभ १६ ततस्तु देवव
चनान्मणिभद्रो महामनाः उवाच पतितं भूमौ कुंडधार किमिष्यते १७ कुंडधार उवाच यदि प्रसन्ना देवा मे भक्तोऽयं ब्राह्मणो मम अ
स्यानुग्रहमिच्छामि कृतं किंचित्सुखोदयं १८ ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत् देवानामेव वचनात्कुंडधारं महाद्युतिं १९
मणिभद्र उवाच उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकृत्यः सुखी भव धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयतां २० यावद्धनं प्रार्थयते ब्राह्मणोऽयं सखा
तव देवानां शासनात्तावदसंख्येयं ददाम्यहं २१ विचार्य कुंडधारस्तु मानुष्यं चलमध्रुवं तपसे मतिमाधत्त ब्राह्मणस्य युधिष्ठिर २२
कुंडधार उवाच नाहं धनानि याचामि ब्राह्मणाय धनप्रद अन्यमेवाहमिच्छामि भक्तायानुग्रहं कृतं २३ पृथिवीं रत्नपूर्णां वा महद्धा
रत्नसंचयं भक्ताय नाहमिच्छामि भवेदेष तु धार्मिकः २४ धर्मेऽस्य रमतां बुद्धिर्धर्मं चैवोपजीवतु धर्मप्रधानो भवतु ममैषोऽनुग्रहो मतः २५

ब्राह्मणहितार्थी १७ १७ ॥ पूर्णमि १ ० ॥

मो०
२५९
291

धर्मधर्मनिमित्तं अभ्यासं पुनः पुनर्धर्ममेव विचार्य धर्ममपावततेन कामस्तदर्थो धर्मः अर्थश्चेति त्रयमपि तत्तु निष्कामधर्म एव श्रेयानित्याख्यापिकातात्पर्यमुक्तं भवति ३०

तो ३
मणिभद्र उवाच सदा धर्मफलं राजन् सुखानि विविधानि च फलान्येवाप्यमन्नातकायक्लेशविवर्जितः २६ भीष्म उवाच ततस्तद्देववत्कुशः
कुंडधारो महायशाः अभ्यासमकरोद्धर्मे ततस्तुष्टाश्च देवताः २७ मणिभद्र उवाच प्रीतास्ते देवताः सर्वा द्विज स्यास्यन्तथैव च भ
विष्यत्येव च धर्मात्मा धर्मे वा धास्यते मतिः २८ ततः प्रीतिलब्धस्कृतकार्यो युधिष्ठिर ईप्सितं मनसो लब्ध्वा वरमन्यैः सुदुर्लभं २९ ततो
पश्यत्वीरणां सूक्ष्माणि द्विजसत्तमः पार्श्वतोभ्यासतो न्यस्तान्यथ निर्वेदमागतः ३० ब्राह्मण उवाच अयं न सत्कृतं वेत्ति कोन्यो वेत्स्य न्व ४
ते कृतं गच्छामि वनमेवाहं वरं धर्मेण जीवितं ३१ भीष्म उवाच निर्वेदाद्देवतानां च प्रसादात्स द्विजोत्तमः वनं प्रविश्य समहत्तपः आरब्ध
वांस्तदा ३२ देवतातिथिशेषेण फलमूलाशनो द्विजः धर्मे चास्य महाराज हृढा बुद्धिरजायत ३३ त्यक्त्वा मूल फलं सर्वं पर्णाहारो
भवत् द्विजः पर्णान्यत्का जलाहारः पुनरासीद्द्विजस्तदा ३४ वायुभक्षस्ततः पश्चाद्बहून्वर्षगणानभूत् न चास्य क्षीयते प्राणास्तदद्भुत
मिवाभवत् ३५ धर्मे च श्रद्दधानस्य तपस्युग्रे च वर्ततः कालेन महता तस्य दिव्या दृष्टिरजायत ३६

चीरणी अयशपत उपादेयत्वेन ज्ञातवित्कोभूदित्यर्थः ३१ ३२ ३५

रा०म०
२५९

नस्मबुद्धिः प्रादुरासीद्यदिदद्यामहंधनं नष्टः कस्यचिदेवेहमिथ्यावाक् भवेन्मम ३७ ततः प्रहृष्टवदनोभूयस्त्वारब्धवांस्तपः
भूयश्चाचिंतयत्सिद्धोयत्परंसोभिमन्यते ३८ यदिदद्यामहंराज्यंतस्मैवैयस्यकस्यचित् सभवेदचिराद्राजानमिथ्यावाग्भवेन्मम ३९ ५२
तस्यसाक्षात्कुंडधारोदर्शयामासभारत ब्राह्मणस्यतपोयोगात्सौहृदेनाभिचोदितः ४० समागम्यसतेनाथपूजांचक्रेयथाविधि
ब्राह्मणःकुंडधारस्यविस्मितश्चाभवन्नृप ४१ ततोब्रवीत्कुंडधारोदिव्यंतेचक्षुरुत्तमं पश्यराज्ञांगतिंविप्रलोकांश्चैवतुचक्षुषा ४२
नि४ ततोराजसहस्राणिमग्नानिरयेतदा दूरादपश्यद्विप्रःसदिव्ययुक्तेनचक्षुषा ४३ कुंडधारउवाच मांपूजयित्वाभावेनयदित्वंदुः
खमाप्नुयाः कृतंमयाभवेत्किंतेकश्चतेनुग्रहोभवेत् ४४ पश्यपश्यचभूयस्त्वंकामानिच्छेत्कथंनरः स्वर्गद्वारंहिसंरुद्धंमानु
षेषुविशेषतः ४५ भीष्मउवाच ततोपश्यत्सकामंचक्रोधंलोभंभयंमदं निद्रांतंद्रींतथालस्यमावृत्यपुरुषान्स्थितान् ४६
कुंडधारउवाच एतैर्लोकाःसुसंरुद्धादेवानांमानुषाद्भयं तथैवदेववचनाद्विघ्नंकुर्वंतिसर्वशः ४७ नदैवैरननुज्ञातःकश्चिद्भ
वतिधार्मिकः एषशक्तोसितपसाराज्यंदातुंधनानिच ४८

मो० २५२ 212

५४ स्पष्टार्थः श्लोकः ५५ यस्माद्वतितमः निष्कामधर्मस्यश्रैष्ठ्यमुक्तं न हिसाम्यमस्येवत्तसेतिवक्तुं हिंसायज्ञनिंदार्थोयमध्यायआरभ्यते बहूनामिति एकं वित्तमुद्दिश्य बहवः

भीष्मउवाच ततः प्रपात शिरसा ब्राह्मणस्तोयधारिणो उवाचचैनं धर्मात्मा महान्मेनुग्रहः कृतः ४९ कामलोभानुबंधेन पुरा ते
यदसत्कथितं मयात्वेहमविज्ञाय तत्क्षमेकर्तुमर्हसि ५० क्षांतमेवमयेत्युक्त्वा कुंडधारो द्विजर्षभं सपरिष्वज्य बाहुभ्यां तत्रैवांत
र्धीयत ५१ ततः सर्वांस्तदा लोकान्ब्राह्मणोनुचचार ह कुंडधारप्रसादेन तपसा सिद्धिमागतः ५२ विहायसा च गमनं तथा सं
कल्पितार्थता धर्माच्छक्त्या तथा योगाद्याचैव परमा गतिः ५३ देवता ब्राह्मणाः संतो यक्षा मानुषचारणाः धार्मिकान्पूजयं
तीह न धनाढ्यान्न कामिनः ५४ सुप्रसन्ना हि ते देवा यत्ते धर्मे रता मतिः धने सुखकला काचिद्धर्मे तु परमं सुखं ५५ शांतौ
मोक्षधर्मेषु कुंडधारोपाख्यानं ॥ ॥ युधिष्ठिरउवाच बहूनां यज्ञतपसामेकार्थानां पितामह धर्मार्थं न सुखार्थार्थं क
थं यज्ञः समाहितः १ भीष्मउवाच अत्र ते वर्तयिष्यामि नारदेनानुकीर्तितं उंछवृत्तेः पुरावृत्तं यज्ञार्थे ब्राह्मणस्य च २ ॥ ॥

धीतिर्वा नद्यर्थानां मध्ये धर्मार्थं योयज्ञः समाहितः विनियुक्तोयः स कथं कीदृक्फलस्स्यात् स्वार्थार्थं धनार्थं च यो न भवति दृष्टो हि हिंसानानुरुध्यते नो धर्ममा
र्थस्य यज्ञस्य स्वरूपं ब्रूहीत्यर्थः १ उंछवृत्तेर्ब्राह्मणस्येति संबंधः २ ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ म० २५२

वि १

यज्ञं विष्णुपत्नीं वैसुरिति कृतेः समारब्धे समाहितो वहितो भूत् ३ श्यामाकमशनं अदनीयं सूर्यपर्णी सुवर्चलेति शाकविशेषौ अयमेतत् ४ उपगम्य प्राप्य वने वानप्रस्थाश्र
मे यज्ञः पुरुषो भवति तद्रूपात्तस्य देवता इति कृते ऽर्थमाह्यपीति ५ पुष्करधारिणी नामतः सत्येन सत्यसंगे ऽहं भर्त्तुरिवकृष्यमाणा रीत्या हिंसाप्रधानेन यज्ञेन यष्टुमिच्छ
ति नानुविधीयते हिंसा यज्ञमध्ये यत्वेन मन्यमाना अनुविधानं अनुकूलं न करोति ६ तथापि शापाद्भीता सती भर्त्तुः स्वभावमनुवर्तमाना स्थिता तस्य शिष्यः मायूरेति मयूरपिच्छैः

अ: १

नारद उवाच राष्ट्रे धर्मोत्तरे श्रेष्ठे विदर्भेषु भवद्द्विजः उञ्छवृत्तिर्ऋषिः कश्चिद्यज्ञं यष्टुं समादधे ३ श्यामाकमशनं तत्र
सूर्यपर्णी सुवर्चला तिक्तं च विरसं शाकं तपसा स्वादुतां गतं ४ उपगम्य वने सिद्धिं सर्वभूताविहिंसया अ
पि मूलफलैरिष्टो यज्ञः स्वर्ग्यः परंतप ५ तस्य भार्या व्रतकृशा शुचिः पुष्करधारिणी यज्ञपत्नी समानीता
सत्येनानुविधीयते ६ सा तु शापपरित्रस्ता न तत्स्वभावानुवर्त्तिनी मायूरजीर्णपर्णानां वसनं तस्य वर्त्तते ७
सन्निवेशविशेषेण गुंफिते तस्या वस्त्रं वर्णी अकामया कृतस्तत्र यज्ञो होत्रनुशासनात् ८
तं बिलारितं जीर्णानि स्वयं गलितानि पर्णानां पिच्छानां च ७ अकामया यद्यपि यज्ञफलं वाञ्छन्त्या पुष्कर मालिन्या होतृः भर्त्तुः अनुशासनात् यज्ञः कृतः एतेन भार्यायाः
अपि कर्तृत्वमुक्तं न त्वंगत्वमात्रं ॥ ८

सो०
२९३

५३ ५२ तिर ४२

शुक्रमेति। आत्ताभिः स्वसकृत्कृतया आज्ञातितिक्षिपारेवंशकः सहवासिकः यजमानसप्रतिवेशीमः मृगोऽभूत् मृगोभूत्वावसत्यंमुनिं अब्रवीन्दुष्कृतमि
ति। यथायवमयेपुरोडाशेब्रीहीगांमे सुमनसमानइतिमंत्रसलिंगभावाल्लोपः यथावाऽग्नौ हि मे त्वानुध्यायांगोपशोः स्थानेपश्वभावेयपसेन्नाश्वता
यनाद्युपदिष्टायांयंसायांन्हयाघवेदानलोपोमंत्रोलोपश्च एवंसतिसापर्स्पमंत्रांगहीनंयज्ञंकुर्वतांदुष्कृतंभवतीत्यर्थः ननुदरिद्रेणामसाध्यमुः केनतयाशक्य
ते। स्तोनुकल्पेनैवश्यामाकवरूणापशुकार्यंकिपजतस्याशंकाहयहीति होतेहूयतेस्मिन्निति अयत्याश्रमो मांयत्नादं मृगाभूतं १० सावित्रीम
वैर

शुक्रस्य चापध्यानात्स पुनर्जातिधर्मवित् तस्मिन्चैनेसमीपस्थो मृगोभूत्सहवासिकः वचोभिरब्रवीत्सम्यक्त्वये
दं दुष्कृतं कृतं ९ यस्मिन्मंत्रांगहीनोयं यज्ञोभवति कृतः मांभोः शक्रियहोत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमनिंदितः १० ततस्त
यतसावित्री साक्रांतं सम्यमंत्रपत निमंत्रयंतीयत्क्वानहर्षांसहवासिनं ११ एवमुनिवृत्तासाप्रविशापक्ष १२
पावकं किंतुश्चरितं यज्ञे दिदृक्षुः सारसातलं सतत्वं हूजलिंसत्यमपाचद्दुरितात् पुनः १३ ॥ ॥

वितमंडलाधिष्ठात्रीदेवता। प्रत्यक्रमेत्यसत्यमंत्रयतमदर्थयंयंपभ्रसौहोत्यपत्रस्त्यक्तवती। प्रमुक्तास्वत्यख्याताननेहेतु: न हत्वामि ११ रसातलंदिदृक्षुः
सायज्ञपावकंप्रविशेतिसंबंधः यज्ञेदुश्चरितं दुश्चमावीतं किंतदित्तिसर्ग। पवर्त्तिमूढमनोत्येक्षानिर्देशः १२ सत्यं सत्यं सत्यं सत्यं च यावत्त्नमामयोप्रक्रियेतिप्राथित राम०
वान ११ ॥ ॥ ॥

२९३

ते

ततः हिंसायां दोषं पश्यता पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजेतीति शास्त्रदृष्टा सत्येन समृगः परिवृतः सुदृष्ट्वा एतेनाश्वालंभादिपर्यग्निकरणान्तं लक्ष्य तेनावकृत्वा संदिष्ट्वा
नसः सहरिणः आत्मनो वधमात्रेणास्य स्वर्गं नियत्रपत १४ पश्येति पशूनां यजमानानां च सह एव स्वर्गतिं स्पृहालयेनेन दृष्टं सर्वं संभूपादितिस्पृहयालयेनेनच
क्षुषा दृष्ट्वा मृगं च स्वर्गार्थिनमालोक्य हिंसायां कृतायामेव स्वर्गवासं प्राप्नोतीति समर्थयत समर्थितवानिति द्वयोः संबंधः १६ स इति केनचित्रिमित्तेन मृग

स तेन संपरिष्वज्य मां दिशो गम्यतामिति ततः स हरिणो गत्वा परस्मै स्थैन्यवर्ते तेन
सद्गतिं १४ पश्य त्वमस्मोदिव्यामयायद्यत्नेन चक्षुषा विमानानि विचित्राणि गंधर्वाणां महात्मनो १५ ततः
स सुचिरं दृष्ट्वा स्पृहालयेन चक्षुषा मृगमालोक्य हिंसायाः स्वर्गवासं समर्थयत १६ स तन्धर्मो मृगो भूला
वह्ववर्षो षितो वने तस्य निष्कृतिमापन्नस्तत्र सोपपन्नं विधिः १७ तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा तपो
महत्समुच्छिन्नं तस्माद्धिंसा न यज्ञिया १८ ततस्तं भगवान्धर्मो यज्ञं याजयत स्वयं समाधानं च भार्यापालेभे स तप
सापरं १९ ॥ ॥

तं धातः धर्मः तस्य निमित्तस्यानिष्कृतिं प्रतिकारं स्वात्मानं मोचितवानत एवासौ पतत्सम्यग्धीनो विधिः हिंसामयत्वात् १७ अनुभावेन पशुं हत्वा स्वर्गं प्राप्स्यामी
तित्वमिधायेण यज्ञिया यज्ञाय हिता १८ ननु धर्मस्यापीदृक्छलकरणमयुक्तमित्याशंक्याह ततस्तमिति पा जयत स्वर्भाव आर्षः पाजितवान् भार्या पाः
कर्याधारिणीः हिंसामययत्नमनिच्छंत्याः १९ ॥

मो० २५४

२१५

तथातेन सर्वप्रयत्नेन स्वपेणाहितः सत्यवादिनां ब्रह्मवादिनां तत्र मोनेधर्मः योधर्मइतियाठेनेतम्भंसत्यं वक्ष्यामि किंतत सत्यंपः सत्यवादिनां धर्मः यइति विधेयापेक्षया स्त्वंत्र
त्रारब्धाधिकारात्सर्वपशुकार्येश्यामाकादिविकारान्तचरुपुरोडाशादीन्कुर्यादितिगम्यतेतथाचश्रुतिः ब्रह्मवेन्मतेष्टका पशूनास्थालीयाकेनवेतियश्रस्थानेस्थाली
पाकोपिधीयतेएवमन्नत्रपुरोडाशामिक्षादीनामपिपशुस्थानेविधानमवगंतव्यंतस्मान्न हिंसायज्ञः श्रेयानितियज्ञनिंदेत्यध्यायनामतत्र हिंसापज्ञनिंदेत्यवगंतव्यं २०

अहिंसासकलोधर्मोहिंसाधर्मस्तथाहितः सत्यंतेहंप्रवक्ष्यामियोधर्मःसत्यवादिनां २० शांतौमोक्षधर्मेषुपशुनिंदानाम॥
॥ युधिष्ठिरउवाच कथंभवतिपापात्माकथंधर्मंकरोतिवा केननिर्वेदमाप्नोतिमोक्षंवाकेनगच्छति १ भीष्मउवाच वि
दिताः सर्वधर्मास्तेस्थित्यर्थंतंतपृच्छसि शृणुमोक्षंसनिर्वेदंपापंधर्मंचमूलतः २ विज्ञायार्थंहिपंचानामिच्छापूर्वंप्रव
र्तते प्राप्यतानजायतेकामोद्वेषोवाभरतर्षभ ३ ततस्तदर्थंयततेकर्मचारभतेमहत् [illegible] इष्टानांरूपगंधानाम
भ्यासंचचिकीर्षति ४

ससनवृत्तितमः अहिंसाधर्मएववैराग्योत्पादनद्वारामोक्षहेतुरितिनिश्चित्यधर्मविरोधिनः पापस्योत्पत्तियरिहारायश्नाद्योपादानायतितासनेकथमिति २
पंचानांशब्दादीनां। एकंप्राप्यजन्तगंद्वेषोजायतेइत्यर्थः ३ तदर्थंकाम्यसाधसपेक्ष्यसहानाय। अभ्यासंपुनःपुनःसेवनं ४ ४ शां०

२५५

व्याजेन कपटेन अर्थं अर्थिजातं ७ पापं पित्रादिद्रोहं ८ न्यायसंबद्धं आहाध्यवहारोवस्तुन्कलजः सर्वामवेदित्यादि त्र्यादि त्रिविधः कायिको वाचिको मानसश्च ९ पापं च

ततो रागः प्रभवति द्वेषस्तदनंतरं ततो लोभः प्रभवति मोहस्तदनंतरं ५ लोभमोहाभिभूतस्य रागद्वेषान्वितस्य च नधर्मे जायते बुद्धि
र्व्याजाद्धर्मं करोति च ६ व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु कुरुनंदन ७ तत्रैव कुरुते बुद्धिं ततः
पापं चिकीर्षति सुहृद्भिर्वार्यमाणोपि पंडितैश्चापि भारत उत्तरं न्यायसंबद्धं ब्रवीति विधिचोदितं ८ अधर्मस्त्रिविधस्तस्य व
र्द्धते रागमोहजः पापं चिंतयते चैव ब्रवीति करोति च ९ तस्याधर्मप्रवृत्तस्य दोषान्पश्यंति साधवः एकशीलाश्च मित्रत्वं भजं
ते पापकर्मिणः १० स नेह सुखमाप्नोति कुत एव परत्र वै एवं भवति पापात्मा धर्मात्मानं तु मे शृणु यथा कुशलधर्मा स कु
शलं प्रतिपद्यते कुशलेनैव धर्मेण गतिमिष्टां प्रपद्यते १२ य एतान्प्रज्ञया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति कुशलः सुखदुःखानां
साधूंश्चाप्युपसेवते १३ तस्य साधुसमाचारादभ्यासाच्चैव वर्द्धते प्रज्ञा धर्मे च रमते धर्मं चैवोपजीवति १४ सोथ धर्मादवाप्तेषु ध
नेषु कुरुते मनः तस्यैव सिंचते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै १५ धर्मात्मा भवति ह्येवं मित्रं च लभते शुभं स मित्रधनलाभात्तु प्रेत्य
चेह च नंदति १६ ॥

रतिं ११ कुशलं कल्याणं परहितमित्यर्थः १२ सुखदुःखानां विवेचने कुशलश्चतुरः १४ मूलं सिंचते यत्र गुणान्पश्यति तत्रैव वर्द्धयति १६ न मूलं संकल्पसिद्धं १७

मो०
२५५

215

निर्वेदं वैराग्यं १८ भावयते चिंतावशं करोति १९ धर्मत्यागे धर्मफलस्य स्वर्गादेस्त्यागे २० नानुपायात् उपायानन्नुष्ठानात् किंतु उपायत एव २४ अत्यन्तवत्तिमः ३ तः१

छि१

शब्दे स्पर्शे रसे रूपे तथा गंधे च भारत प्रमुक्तं लभते जंतुर्ह्यमिसेनत्फलं विदुः १७ सत्वधर्मफलं लब्ध्वा न तद्दृष्यति युधिष्ठिर अत्यन्तमा
नो निर्वेदमारद्देज्ज्ञानचक्षुषा १८ प्रज्ञाचक्षुर्यदा कामे रसे गंधे न रज्यते शब्दे स्पर्शे तथा रूपे न च भावयते मनः १९ विमुच्यते
तदा कामान्न चैव धर्मं विमुंचति धर्मत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकं २० ततो मोक्षाय यतते नानुपायादुपायतः शनैर्निर्वे
दमादद्यात्पापं कर्म जहाति च २१ धर्मात्मा चैव भवति मोक्षं च लभते परं एतत्ते कथितं तात यन्मां त्वं परिपृच्छसि पापं धर्मस्त
था मोक्षो निर्वेदश्चैव भारत २२ तस्मात्सर्वेषु वर्तेथाः सर्वावस्थं युधिष्ठिर धर्मे स्थितानां कौंतेय सिद्धिर्भवति शाश्वती २४ शांतौ
मोक्षधर्मेषु वर्तःषास्त्रिको नाम॥ ॥युधिष्ठिर उवाच मोक्षः पितामहेनोक्त उपायान्नानुपायतः तमुपायं यथान्यायं श्रोतुमिच्छा
पायस्तदुपं प्रश्नपूर्वकं वक्तुमारभते मि भारत १ भीष्म उवाच त्वय्येवैतन्महाप्राज्ञ युक्तं निपुणदर्शनं येनोपायेन सर्वार्थो नित्यं मृगयसे नघ २

क्षरति १ सर्वार्थं सर्वमर्थं धर्मादि मोक्षमेव वा। घासन्नार्थग्रहणसमर्थं निपुणां सूक्ष्मार्थपरीक्षणक्षमां निदर्शनं प्रज्ञा यः मोक्षस्य बुद्धिसाक्षिक उपाय स्मर्थः २ एम०
२५

तत्र। उपायो द्विविधः प्रवृत्तिरूपो निवृत्तिरूपश्च। तयोर्दृष्टांतमुखेनैव लक्षणरूपोपयायादत एवैकं मोक्षे हेतुमद्भावमाह। कारणेति साध्यधर्मे चिकीर्षा बुद्धितत्प्रयत्ने ति
हेतुत्वगुणि। आवरणापगमेन ज्ञानमात्रमिति घटदृष्टांतेनैव ज्ञेयमित्यर्थः। एवं धर्मेषु मोक्षेषु शमदमादिषु निवृत्तिरूपेषु आलोकवद्दृष्टांतत्वाभिध्यं ज्ञेयेषु अमत
प्रवृत्तिरूपो धर्मः कारणं न। तत्सोपयोगं विशेषणेनैवाह धर्मोऽप्युपायेषु धर्मो यागादिः सम्यगुपायो येषां तेषु निष्कामस्य यागादिश्चित्तशुद्धिद्वारा निवृत्तिहेतु
र्भवतीत्यर्थः ३ एवं प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मयोर्हेतुहेतुमद्भावे विपर्यस्तं तं वैलक्षण्यं दृष्टांतेनैवाह पूर्वैरिति ४ निवृत्तिधर्मस्य पराकाष्ठा सर्ववृत्तिनिरोधरूपो योगः तं

कारणो घटस्य यावृद्धिर्घटोत्पत्तौ न सा मता एवं धर्मोऽप्युपायेषु नान्यद्धर्मेषु कारणं ३ पूर्वैः समुद्दिष्टः पंथा न स गच्छति यश्चि
मं एकः पंथा हि मोक्षस्य तन्मे विस्तरतः शृणु ४ क्रमप्राप्तोऽपि मुक्तिं यांत्कामसंकल्पवर्जनात् सत्वसंसेवनाद्धीरोति
हं वच्छेत्तमर्हति ५ अप्रमादादपरं हि वृत्तशीलनात् इच्छाद्वेषवकामं च धैर्येणाविनिवर्त्तयेत ६ ६ ६ ६॥

विवक्षन् तादृशानि क्रमादीनि त्रयोविंशति साधनानि पृथक् प्रयोजनवंति निर्दिशति क्रमप्राप्त्यादिना सत्वसंसेवनात् आलस्यादित्यागपूर्वकं सात्विकभगवद्ध्यानादिधर्मसेव
नात् ५ अप्रमादात् सावधानतया मर्त्यलोकायवाड्जल्पा इत्यर्थः [illegible] वृत्तशीलं परायर्थः तस्याशीलनाद्धेतोः तत्र मनसो धारणायेत्यर्थः एकेन निवृत्त्यादि
तिपूर्वैर्गाव्ययः प्राणान्त्वपीड्येह मत्प्युक्तचेष्टः क्षीणेन्द्रियः [illegible] नासिकयोच्छ्वसीत तुष्टात्स्वयन्क्षमिव बाह्यमेनं विद्वान्मनो धारयेत अप्रमत्त इति वा अप्रमत्तमनो धारणार्थत्व
क्रान्तेः कामं स्यामिताय ६ ॥

श्री

मो० २९६ भ्रमं विपरीतज्ञानं। संमोहं अज्ञानं। आवर्त्तं आसमन्तादूर्ध्वं इतरं निर्वृत्त्याऽनेककोटिस्पर्शिनं [illegible] संशयं अभ्यासात् तत्त्वाभ्यासात् निद्रां अननुसंधानं प्रतिभां
अन्यानुसंधानं च ज्ञानाभ्यासेन तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनं। एतदेकपरत्वं च ज्ञानाभ्यासं विदुर्बुधा इत्युक्तलक्षणेन ७ उपद्रवान् श्लेष्माजीर्णादीन् रोगा

२९८ भ्रमं संमोहमावर्त्तमभ्यासाद्विनिवर्त्तयेत् निद्रां च प्रतिभां चैव ज्ञानाभ्यासेन तत्त्ववित् ७ उपद्रवांस्तथा रोगान् हितजीर्णमिताश
नात् लोभं मोहं च संतोषाद्विषयांस्तत्त्वदर्शनात् ८ अनुक्रोशादधर्मं च जयेद्धर्ममवेक्षया। आयत्या च जयेदाशामर्थं संगविवर्ज
नात् ९ अनित्यत्वेन च स्नेहं क्षुधां योगेन पण्डितः कारुण्येनात्मनो मानं तृष्णां च परितोषतः १० उत्थानेन जयेत्तन्द्रीं वितर्कं
निश्चयाज्जयेत् मौनेन बहुभाष्यं च शौर्येण च भयं त्यजेत् ११ । ।

ज्वरातीसारादीन् हितं स्वाद्यनुत्पादिकं जीर्णं मित स्पृष्टं प्राप्तं तत्त्वं विषयाणां दुःखं अनर्थकरत्वं तद्दर्शनात् ८ अनुक्रोशात् कृपातः अवेक्षया परिपालनेन।
आयत्या उत्तरकालेन। संगोऽभिलाषः ९ योगेन वायुनिग्रहेण मानं चित्तसमुन्नतिं १० उत्थानेन उद्योगेन तन्द्रीं आलस्यं। वितर्कं विपरीततर्कं निश्चयात् तत्त्व
निर्विभ्रमात् शौर्येण बहुलजयसामर्थ्येन भयं संसारं ११ ॥ ॥ ॥ ॥ शा०म० २९६

श्रुंगात्मुक्ता ध्यानं योगमाह यच्छेदिति निद्रायामिव युगपत्सर्वलयो मा भूदिति अनुष्ठेपलयक्रमं अनुरुध्य वागादिवाह्येंद्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत मनोपि विषयविकल्पाभिमुखं अध्यवसायस्वरूपायां बुद्धौ धारयेत् तदिदमुक्तं यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्येति तां बुद्धिं ज्ञानचक्षुषा शुद्धत्वंपदार्थबोधेन समष्टिबुद्धौ वा ज्ञानं शुद्धत्वंपदार्थमपि आत्मावबोधेन अयमात्मा ब्रह्मेत्यवबोधेन वाक्यजन्यसाक्षात्कारेण यच्छेत् आत्मानं धीवृत्तिमपि आत्मना परमेवैतन्य प्रकाशेन नियच्छेत्। इंद्रियाणि मनो

यच्छेद्वाङ्मनसी बुद्ध्या तां यच्छेज्ज्ञानचक्षुषा। ज्ञानमात्मावबोधेन यच्छेदात्मानमात्मना १२ तदेतदुपशांतेन बोद्धव्यं शुचिकर्मणा। योगदोषान्समुच्छिद्य पंच यान्कवयो विदुः १३ कामं क्रोधं च लोभं च भयं स्वप्नं च पंचमं परित्यज्य निषेवेत तथाम्योगसाधनान् १४ ध्यानमध्ययनं दानं सत्यं ह्रीरार्जवं क्षमा। शौचमाहारतः शुद्धिरिंद्रियाणां च संयमः १५ एतैर्विवर्द्धते तेजः पाप्मानमुपहंति च सिद्ध्यंति चास्य संकल्पा विज्ञानं च प्रवर्त्तते १६ धूतपापः स तेजस्वी लघ्वाहारो जितेंद्रियः कामक्रोधौ वशे कृत्वा निनीषेद्ब्रह्मणः पदं १७

बुद्धौ बुद्धित्वंपदार्थे तं ब्रह्माकारवृत्तौ तां शुद्धात्मनि चेति क्रमेण प्रविलाप्य स्वरूपात्मनावतिष्ठेतेत्यर्थः १२ १६ निनीषेत् नेतुमिच्छेदात्मानं कुत्र ब्रह्मणः परं पदं नीयं यत्र ब्रह्मा चतुर्मुखोपि विलीयते तत्स्थानं गाहेः शिर इति वैभूदभेदोपचारात् षष्ठी १७ १२ १७ १२ १७ १७ १७॥

मो० १८७ 297

अमूढत्वं वेदान्तश्रवणाद्यभ्यासात्। असंगित्वं वैराग्यात्। कामक्रोधविवर्जनं संतोषक्षमादर्शनात्। अदैन्यं परिपूर्णकामता। अनुदीर्णत्वं दर्पाहंकाररहितत्वं। अनुद्वेगो निर्भयत्वं। व्यवस्थितिः अनिकेतत्वं १८ कामतोऽन्यथा कामं वैपरीत्येन नियमो योगो निष्कामः कर्तव्यः योगज सि त्तिरुद्दिश्य नेच्छेदित्यर्थः १९ योगाचारानुवर्णनं चतुष्षष्ट्यधिकोनामैकोनशततमः॥ ॥अत्रैव नि नीषेद्ब्रह्मणः परमित्यत्रो ... ब्रह्मणः परे विषयेऽव २ कुतः सृष्टं वा तत्कारणप्रश्नः कम

अमूढत्वमसंगित्वं कामक्रोधविवर्जनं अदैन्यमनुदीर्णत्वमनुद्वेगो व्यवस्थितिः १८ एष मार्गो हि मोक्षस्य प्रसन्नो विमलः शुचिः तथा वाक्कायमनसां नियमः कामतोऽन्यथा १९ शांतौ मोक्षधर्मेषु योगाचारानुवर्णनं मोक्ष उवाच अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं नारदस्य च संवादं देवलस्यासितस्य च १ आसीनं देवलं वृद्धं बुद्ध्वा बुद्धिमतां वरं नारदः परिपप्रच्छ भूतानां प्रभवाप्ययं २ कुतः सृष्टमिदं विश्वं ब्रह्मन्स्थावरजंगमं प्रलये च कमभ्येति तन्नो ब्रूह्यब्रवीत्तमं ३ असित उवाच येभ्यः सृजति भूतानि कालो भावप्रचोदितः महाभूतानि पंचेति तान्याहुर्भूतचिंतकाः ४ ॥ ॥ ॥

भ्येति लीयते इति कोपादान कारणप्रश्नः ३ आद्यस्योत्तरमाह येभ्य इति भूतानि जरायुजादीनि कालः कर्मोद्भवसमये भावो भावनानि विलापाणाधीवासनाभिः प्रचोदितः प्रेरितः परमात्मा महाभूतानि आदीनि ४ एम० १८७

नि १

कः सृजतिकश्चास्यप्रवर्त्तकोभावइत्यतआह तेभ्यइति कालस्तत्पुगात्माअधर्मेरतः अधर्मेतिन्यक्तः धर्माधर्मेरतइतिचतुर्विधः कलिद्वापरत्रेताकृतयुगसंज्ञोक्तोवः
आत्मबुद्धिस्तयाप्रचोदितः एतेभ्यः कालबुद्धिमहाभूतेभ्यः परंचेतनमोक्षंप्रधानंवान्यदस्तीतियः ब्रूयात सः अमत असलीकंब्रूयात नान्योतोस्तिद्रष्टेतिद्रष्टृंतरनिषेधश्रुतेः
तच्छेद्यनाभ्यपिहितंयदासीततमसस्तन्महिना जायतैकमितितच्छाज्ञानमाहात्म्यातहुद्ध्यादिरूपेणाबहुत्वेवाजायतेतिश्रुतेः दृश्यमानंकार्यमेवास्तिनतत्परोक्षायां
तिरोधीयमानंकारणमस्तिअजरणोयादाना तानव दतोन्येषांनित्यानुमेयत्वेनाभिमतंप्रधानंनदृश्येश्वखत्रुमयंदृश्यानदृष्टृत्वान्यदेवेतनेवानानास्तीतिस्पष्टं

तेभ्यः सृजतिभूतानिकालश्चात्मप्रचोदितः एतेभ्योपः परंब्रूयादसद्रूपादसंशयं ५ विद्विनास्तिपंचैतान्शाश्व
तानचलान्ध्रुवान् महतस्तेजसोराशीन्कालषष्ठान्स्वभावतः ६ ६ ६ ६

५ एतान्स्वादीनचलान्परिणामशून्यान्ध्रुवान्आद्यंतशून्यान् स्वप्रागेवं वाऽज्ञानत्वादेवत्वनाद्यंतवत्वदृशीभूतेयुक्तंतीरैवेतर्थः जातएवनजायतेमायामात्रमि
दंद्वैतमितिश्रुत्याचयोलोकदृष्ट्याजातोघटादिः सएवपरमार्थेनेनजायतेस्वप्नघटवत्इत्याद्यक्तेरर्थाःद्विती यायात्मस्वरूपएवार्थः महतोमहत्त्वात्यस्वबुद्धिमहत्स्य
तेजसः सत्वप्रधान्येनप्रकाशमयस्यराशीनिवराशीनकार्याणिविद्धिकालउक्तरूपोजीवः सएवषष्ठोयेषांतान्स्वभावतइतिपूर्वकल्पादिप्राधान्येन ६ ॥ ॥

मो०
२९८

298

ता नेवाह आपइति। महत्तत्वस्यापि भौतिकं मानमके भ्यो भूतेभ्यः परमं उत्कृष्टं किमपि तत्वं नासीत् उपपत्याश्रौतप्रत्यायुक्त्या लौकिकानुमानेनवा कश्चित्तद्स्तीतियदि ब्रूयात्तर्हि अनेन भ्रमेन अज्ञानमेव ब्रूयात्तत्याहि दुःखमूलं शरीरं तस्यापि कारणं कर्म कर्मणोपि प्रवृत्तिकारणाहि दोषः स चाज्ञानादेव भवतीति श्रौतीयं पत्नित्यामस्त्
रयद्भगवानक्षपादः दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनंतरा भावादपवर्ग इति तस्मात्मूलकारणमज्ञानमेव तत्तु संसारकारणमज्ञानमत्त
तस्यविषयादिग्रंथं कारणालेकिंमानमितिवेतन्न अत्रश्छामः किं तद्ज्ञानं यत्संसारकारणमुच्यते न तावत् ज्ञानाभावमात्रं तत्र सुषुप्तावपि सत्वेन दोषापत्तेन ८२

आपश्चैवांतरिक्षं च पृथिवी वायुपावकौ नासीद्धि परमं तेभ्यो भूतेभ्यो मुक्तसंशयं ७

कत्वात्। अभावाद्भावोत्पत्त्यसंभवाच्चनापि संशयज्ञानं अनवधारणात्मकसंतस्य प्रवृत्त्याद्यनुपयोगित्वात् तस्मात् तस्मिंस्तु दृष्टिरूपं विपरीतज्ञानं तत्त्वा ऽ नात्मनि देहादावात्मबु
द्धिरूपं संसारकारणमितिवाच्यं। न च सिंहो माणवक इत्यादौ माणवके सिंहत्वबुद्धिरस्ति। प्रयोक्तृप्रतिपत्तृभ्यां सिंहमाणवकयोर्भेदस्य प्रतिपन्नत्वात् अस्मिंस्तु वृत्त्ययोग
मात्रेण तत्र माणवके सिंहगतक्रौर्यादिसंबंधप्रत्यायकं गौणमितितत्र सिंहे हेहादिस्तु मुक्तिरत्र तु दृष्टान्तात्मनि तादात्म्येनाध्यस्त इति कृशोहं गौरोहमिति तत्र देहधर्मस्य गौणत्वा
देः प्रत्ययो न गौणः सिंहमाणवक

राम०
२९८

योगिवद्देहात्मनोर्भेदस्य लोकाप्रसिद्धत्वात् ननु मा रक्त तयोर्भेदप्रसिद्धिः तथा पि स्फटिकलोहित्यन्यायेन धर्ममात्राध्यासेनैव कृशोहमित्यादिव्यवहारोपपत्तौ
आत्मनि किं देहाध्यासकल्पनयेति चेत् किंत्वहमर्थमेवात्मानं स्वेष्टं ततोन्यत्राषेडृशापत्तेः नहि जडयोर्देहाहमोरन्यधर्मसाम्यत्राध्यासे किंचिदस्माकं हीयते अ
हमर्थस्य चैतन्याश्रयत्वेनाजडत्वं त्वाकारणवद्दृश्यत्वादिनाहेतुना॥ नात्मत्वादेव निरंशत्वाच्च नित्यनिःसंगस्यासंगेन कूटस्थस्याविकारिणः आत्मनो ऽनात्मना योगो वा सं
वोपोनोपपद्यत इति हृहद्वचनात् शुक्तिरजतवदनिर्वचनीय एव तयोः तानकृतः संबंध उत्पत्तानमेवाते शरणीकरणीयो तथा च त्वं ब्रह्मज्ञानेनैव सर्वव्यवहारोपपत्तौ वि
पराहीनास्थ्यस्त्वकल्पनं गरीयस्त्वरमित्युपेक्षणीयं तस्माद्युक्तमुक्तं असद्रूपादसंशयमिति। आसिद्धेः परमिति पाठे तु यावन्मोक्षं तेभ्यः परं तत्राधिकं न उपप
त्यानवायुक्त्या कश्चित् ब्रूयात् यदि ब्रूयात् हे अहं ज्ञानमेव ब्रूयात् मोक्षे तु न वा भूतानि तान्यज्ञानमिति भावः आसिद्धेः परमते ऽभ्य इति पाठेपि तेभ्यः पर
मस्तीति यत्तत्रासिद्धिः प्रमाणाभावः यतः नोपत्त्यानवायुक्त्यात् ब्रूयात् किंत्वसदेव ब्रूयादिति योज्यं ॥ ॥ ॥ ॥

मो० २५८

298

एतानयदृत्तुभिनिर्दिष्टान्सर्वत्र कार्येऽनुगतान्द्वैन्यत्रानोपयसवयणेत्ताशयः कपालिनि दशमच्छ्रवायं अज्ञानं चवेत्य अहमज्ञस्समनुभवः नीहारेणावृतानाजल्याद्वेतिश्रु
त्यात्तानसद्भावे प्रमाणमस्तीति भावः भावो भावनरूपसंस्कारः अभावो अज्ञानं भावांतर अभावो हि कया विज्ञव्यपकृत्ये तिन्यायेन तदपि भावरूपमेवेत्यसम यदार्थ
रूपमित्युक्तं प्रागेव। कालो जीवः पंचभूतानि चेत्यष्टौ भूतानि अनादीनि शाश्वतानि अखंडरूपमानानि भूतानां स्थावरजंगमानां भवाः सपोऽत्र सलिलपस्थानानि

नोपपद्यन्त एवाप्युक्त्या तत्सद्रूपादसंशयं वेत्त्येतानभिनिर्दिष्टान्यद्वैतेऽयस्य आशयः ८ पंचैवतानि कालश्च भावाभावौ च
केवलौ अष्टौ भूतानि भूतानां शाश्वतानि भवाप्ययौ ९ अभावं यांति तेष्वेव तेभ्यश्च प्रभवंत्यपि विनष्टोऽपि च तान्
मेव जंतुर्भवति पंचधा १० तस्य भूमिमयो देहः श्रोत्रमाकाशसंभवं सूर्याच्चक्षुरसवो वायोरद्भ्यस्तु खलु शोणितं ॥

९ एतेष्वेवाविशेषेऽभावमिति ननु स्थावरजंगमदेहावयवानां भूम्यादीनां स्वस्वकारणे लयो युज्यते जीवस्य तु लयस्थानं नास्ति नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतेरिति शंकायां निषेधान
अतश्चाह विनष्टइति तान्येव भूतानि नष्टानि अनुलक्ष्योत्पन्नं तदपि पंचधा भूत्वा नष्टोऽपि भवति विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति जल
चंद्रन्यायेनोपाधिभूतनाशेन तन्नाशस्यापि श्रवणात् १० पंचधात्वमेव विवृणोति तस्येत्यादिना ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम०

२५८

इंद्रियार्थानां शब्दादीनां ज्ञानानि ज्ञानकरणानि ११ पंचइंद्रियाणि पंचस्वरूपादिषु पंचधा दर्शनादिक्रियात्वेन वर्त्तमानानि नानागुणानि एव उपपत्त्या युक्त्या सिद्धि। अथ
मर्थः प्रकाश्यप्रकाशयोर्गंधघ्राणयोः पार्थिवत्वमेव एकजातीयत्वात् गमादिद्रियपंचकमेकाशं मनः पंचभूतात्मकं तन्मात्रवर्त्तको विज्ञानमयो पि ताहृश एव तत्सेव
एवोपरिभावो दर्शनादिक्रियात्मतः स्पृष्टदर्शनदृश्यानां त्रयाणामपि गुणात्मत्वमुपपन्नमिति १३ रूपमिति तन्मात्रगुणाः उपलब्धुर्विज्ञानमयस्य गुणाः पंचधामते

चु१

चक्षुषी नासिका कर्णौ त्वक् जिह्वेति पंचमी। इंद्रियाणींद्रियार्थानां ज्ञानानि कवयो विदुः ११ दर्शनं श्रवणं घ्राणं स्पर्श
नं रसनं तथा। उपपत्त्या गुणान् विद्धि पंच पंचसु पंचधा १२ रूपं गंधो रसः स्पर्शः शब्दश्चैवाथ तद्गुणाः इंद्रियैरुपलभ्यंते
पंचधा पंच पंचभिः १३ रूपं गंधं रसं स्पर्शं शब्दं चैवाथ तद्गुणान् इंद्रियाणि न बुध्यंते क्षेत्रज्ञस्तैस्तु बुध्यते १५ चित्तमिं
द्रियसंघातात् परं तस्मात् परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिः क्षेत्रज्ञो बुद्धितः परः १६ ॥ ॥ छ

नतेनैवोपलब्धा उपलभ्यंते इंद्रियैः करणैः १४ उपलब्धुः स्वरूपमाह रूपमिति सार्द्धद्वयेन मनःसहितानींद्रियाणि निज्ञेयं। क्षेत्रज्ञो विज्ञानात्मा क्षेत्रं वपुस्तस्य
तयोः समाहारः अथवा क्षेत्रप्रयुक्तोज्ञः क्षेत्रज्ञः बुद्धिविशिष्टश्चेतन इत्यर्थः १५ क्षेत्रात क्षेत्रज्ञं विविनक्ति। चित्तमिति १५ १६ ॥ ॥

चित्ताद्रीनंतःकरणवृत्तिभेदान्याचष्टेएवमिति। चेतयते ज्ञानाति। सामान्यतइदमिति ज्ञानंश्रुतवच्छ्तविशेषंचित्तमिति। एथगिति कोरिद्रूपमुयन्यस्यपद्विचारात्मकंज्ञानंइ
दंवेतितन्मनः व्यवस्यतिनिश्चिनोतिपयात्मावृत्तिर्बुद्धिः पद्रंद्रियैरर्थानव्यवस्यतिसउपलब्धाबुद्धिमानवद्युपहितः १७ इंद्रियसंघातंश्रोत्रादियंचकं [illegible]

एवंचेतयतेजंतुरिंद्रियैर्विषयान्पृथक् विचार्यमनसापश्चादथबुद्ध्याव्यवस्यति १७ इंद्रियैरुपलब्धार्थानवुद्धिमानकव्यवस्यति
चित्तमिंद्रियसंघातंमनोबुद्धिस्तथाष्टमी। १८ अथैतानींद्रियाणयाहुरेतान्यध्यात्मचिंतकाः पाणिपादंचपायुश्चमेहनं
पंचमंमुखं १९ इतिसंशब्द्यमानानिस्मरणकर्मेंद्रियाण्यपि जल्पनाभ्यवहारार्थंमुखमिंद्रियमुच्यते २० गमनेंद्रि
यंतथापादौकर्मणाः करणोकरौ पायूपस्थौविसर्गार्थमिंद्रियेतल्यकर्मणी। २१ विसर्गेचपुरीषस्यविसर्गेचाधि
कामिके बलंषष्ठं षडेतानिवाचासम्यग्यथागमं २२

[illegible] एतेनबुद्धेरींद्रियत्वाद्रुपलब्धातत्तोनिष्कृष्टेःनुपाधिचिन्मात्रस्वरूपःक्षेत्रज्ञोदर्शितोभवति १८ मेहनंशिश्नं मुखंवागिंद्रियंअदनसा
धनंच १९ एतेषांविषयानाहजल्पनेति २१ पायूपस्थमितिपूर्वाईसोत्तराईव्याख्यातंबलमितिपंचवृत्तिः प्राणःयथामनस्तथासर्वेयांएतानिषड्
तिमयावाचाउक्तानिइतिशेषः २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

चेष्टाकर्मयथागमंमयासंशब्दिताइतिपाठेस्पष्टार्थः तेनसामान्याकरणवृत्तिः प्राणाद्यावायवः पंचेतिसांख्यानांसमत्तः प्राणस्यइंद्रियानतिरेकपक्षः परास्तः निर्विशेषेणसा
मान्यमितिन्यायेनसुषुप्तौसर्वेंद्रियोपरमेप्राणानुपलंभापत्तेः तुल्यन्यायेननथामनसोप्यनिंद्रियत्वापत्तेः २३ एवंजाग्रदवस्थांपरीक्षिताः सुषुप्तिस्वप्नयोः स्वरूपमाह
इंद्रियाणामितिः इंद्रियाणपष्ठे चित्तमनोवुद्धिसहितानिप्राणाद्व्यतिरिक्तानिपंचकर्मेंद्रियाणिचतेषांत्यागात्तत्संन्यस्तावांस्तत्केवलस्वरूपमात्रेणतदात्वेतत्स्वास्तित्यर्थः
नरः तिम्लेतां तानन्नाशाभावाजीव तंदर्शितं २४ व्युपरतंमितिच्छेदः २५ ननुस्वप्नेविषयाणाममभावात्कथंतज्ज्ञानमतआह सात्विकाइति। योभावाः भाव्यंतेचिंततद्

तानवेक्षेंद्रियगुणाः सर्वेसंशब्दितामया २३ इंद्रियाणांस्वकर्मभ्यः श्रमादुपरमोयदा भवंतींद्रियसंन्यासाद्यथास्वपि
तिर्वेनरः २४ इंद्रियाणांव्युपरमेमनोव्युपरतंयदि सेवतेविषयानेवतंविद्यात्स्वप्नदर्शनं २५ सात्विकाश्चैवयेभावास्त
थातामसराजसाः कर्मयुक्तानवशंसंतिसात्विकानितरांस्तथा २६ आनंदः कर्मणांसिद्धिः प्रतिपत्तिःपरागतिः

तिभावाः वासनामयाः विषयाः येजाग्रत्वसिद्धाः तानेवसात्विकादीनकर्मयुक्तानभोग॥ सात्विकस्यनिमित्तानिभावान्संश्रयतेस्मृतिः २७
गप्रदकर्मयुक्तानवशंसंतिस्वप्नेपीतिशेषः जाग्रद्वासनाएवकर्मोद्भवेस्वप्नेपिभांतीत्यर्थः २६ एतदेवाह आनंदइतिद्वाभ्यांनरः स्वकर्मणांसिद्धिरैश्वर्यप्राप्ति
सिद्धिर्ज्ञानंपरागतिः परवैराग्यं। धर्मोवाधर्मोज्ञानंविरागएवंरूपसात्विकमेतद्रूपमितिसमस्तक्तेः सात्विकस्यपुरुषस्यस्मृतिः निमित्तानिहेतुभूतानस्वानं
दादीन्भावान्वासनाः संश्रयतेसात्विकः प्रमानन्नाग्रद्वासनाहेतुकानानंदादीन्स्वप्नेस्मरतीतिभावः २७ ॥ ॥ ॥ ॥

सात्विकस्येत्युपलक्षणत्वेनव्याचष्टेजंतवइतिसात्विकेषुराजसेषुतामसेषुवाजंतुषुएकैकेषुप्रेक्षुकेषुचित्तेमेभावाःयाःवासनाःविधिंकृतमर्गतिंत्र्यास्थिताःतानेवभावा
न्स्मृतिःसंश्रयतइतिशेषःसंबंधःसात्विकादिसंस्कारेष्वन्यतमःप्राक्तमेणोपोद्बलितःस्वप्नेताहशानभावान्स्मारयतीत्यर्थःस्मृतिरूपमपितज्ज्ञानंभोगप्रदकर्म
वशादेवप्रत्यक्षवदवभातीतिभावःजाग्रत्स्वप्नयोस्तुल्याद्दष्टफलदर्शपत्तिभाववपोरिति द्वित्वंजात्यभिप्रायं जाग्रद्भावज्ञातीपस्यचगमनेत्र्यपसरणंजागरीपमाववस्वप्ने स्वप्नस्यच

जंतुष्वेकतमेष्वेवंभावायेविधिमास्थिताःभावयोरीप्सितंनित्यंप्रत्यक्षगमनंतयोः २८ इंद्रियाणिचभावाश्चगुणाःसप्त
सदशस्मृताःतेषामष्टादशोदेहीयःशरीरेसशाश्वतः २९

जागरेचद्वयस्यापिस्वप्नसौषुप्त्यक्षंदृष्टंतदेवनित्यंत्र्यपुनरावृत्तिलभावंईप्सितं नित्यास्वसुसिरेवमुक्तिःसैवायेक्षितव्याउच्छेदशीलयोर्भावयोरानत्यंतिकोच्छेदस्यापिसंभवा
दित्यर्थः२८ वद्धोहम्पवदयान्मनितयोरुच्छेदमांशंक्याहइंद्रियाणीतिपूर्वोक्तानिचदशेंद्रियाणित्रयःसात्विकादयोभावाएतेसप्तदशगुणाःभोक्तुरष्टादशस्यात्म
नोभोग्याःअतोभोक्तृभोग्ययोःस्वस्वामिभावसंबंधोवद्धोहम्पवत्तादात्म्याभावादुच्छेद्योभवतीत्यर्थःशरीरेसप्तदशात्मिकायामविद्यायांप्रविष्टोयोष्टादशःसशाश्वतोभोक्ते
त्यर्थः२९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्या१

ननु भोक्तुर्विक्रियावतः कथं शाश्वतत्वमित्याशंक्याह यद्वेति। अविद्यया सहिता ते अष्टादश गुणाः भोग्या एव भोक्तुरपि अविद्यया संहतत्वात् एष्टंमन्तव्यमित्यत्र तः सोऽपि भोग्यवर्गें
तर्भूत इत्यर्थः शरीरिणां चिदात्मनां। यस्यानुभवस्यार्थे भोक्ता भोग्यमिच्छति स सर्वोऽपीषीयास्मद्येमास्यं तस्यैवैते अष्टादश भोग्याः वेकृत्वं भोक्तृभेद रूक्तानुभवभेदाभि
प्रायं। शरीरिणामिति कर्मणि षष्ठी। भोक्तृरूपोऽनुभवाश्रितानुस्यानुभवस्य सत्वे प्रमाणमाह तद्धियोगेहीति यतोऽनुभवाभावे साविद्यास्तिनसंतति। प्रमाणाद्
भावाभावसाधकस्यानुभवस्याभावे प्रमाणादयः एव न सिद्ध्यन्ततः स प्रसिद्ध इत्यर्थः यथोक्तं वार्त्तिके। प्रमाणामप्रमाभावस्तथैव च यदाश्रिताः प्रवर्त्ते प्रमाणेन ४

अथवा सशरीरास्ते गुणाः सर्वे शरीरिणां संश्रितास्तद्वियोगे हि स शरीरा न संति ते ३० अथवा संनिपातो यः शरी
रं यां च भौतिकं एकश्च दश चाष्टौ च गुणाः सह शरीरिणा अष्मणा सह विंशो वा संघातः पांचभौतिकः ३१

तेन तत्संभावना कुत इति। अप्रमाणं मानमेयात्मकं ३० न चानुभवोऽपि न प्रमास्य हेतुः स्वानुभवस्यापि प्रार्थ्यत्वायत्नेरित्यत आहाथवेति सन्निपातः एकीभावः शरी
रं स्थूलसूक्ष्मभेदेन द्विविधं एकोऽनुभवः शरीरिणा भोक्ता सह दश चाष्टौ चेत्यष्टादश पूर्वोक्ता गुणाः उष्मणा जठराग्निना सह विंशो विंशतेर्गणः अयं कृत्स्नोऽपि
पांचभौतिकः संघातः अत्रानुभवस्य धीवृत्तिरूपत्वं वृत्तिनिमित्तो भेदं विवक्षित्वा संघातमध्यपाठः तेन वृत्तिरूपोऽनुभवः हेवेन्न इति शंकोपरास्य यो मातमा
नमेयप्रमाणानां तदाभासानां तदभावानां च प्रकाशकोऽपि योऽखंडसंविद्रूपोऽनुभवः स केवल इति स्थितं ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा०
३०२
301

अस्यैव देहस्य वैशारिकमाह। महानित्यादिना महान् एकविंशतितमः उक्तविधोऽन्नमुवः वायुना प्राणेन उपकारेण सह शरीरं विंशात्मकं कृत्स्नं धारयति ननु तत्प्राणोऽपन्न
उदतिष्ठदिति प्राणस्यैव मुख्यं शरीरधारकत्वमुक्तं तत्राशंक्याह तस्येति तस्य महतः निमित्तं उपकरणं देहभेदने देहनाशे यथा घटनाशे मुद्गरो निमित्तमात्रं भे
त्तात्तपुरुष एवं महानेव धाऽपि ना देहस्य। वायुस्तु निमित्तमात्रं निमित्तमात्रपरतया वेदश्रुतिरप्युपपन्नैवेति न कश्चिद्दोषः तथा च श्रुत्यंतरं न प्राणेन नापानेन म
र्त्यो जीवति कश्चन। इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति स्वभावयुक्तस्येत्यनेन अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स श्रृणोत्यकर्णः स वेत्ति वे

महान्सं धारयत्येतच्छरीरं वायुना सह तस्य स्वभावयुक्तस्य निमित्तं देहभेदने ३१ यथैवोत्पद्यते किंचित्पंचत्वं गच्छते तथा उ
रापपाय विनाशांते पुराणपापसमीरितः देहं विशति कालेन ततो यं कर्मसंभवं ३३ हित्वा हित्वा स्वयं प्रैति देहाद्देहं कृताश्रय
ःकालसंचोदितः क्षेत्री विशीर्णाद्धात्रदात्मकं ३४ ॥ ॥ ॥

यन तत्तस्याः शक्तिवैतानत माहात्म्यं पुरुषं महांतं। परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेत्यादिश्रुत्यर्थः दर्शितः ३२ एवं प्रविष्टस्य देहनाशोत्पत्तिः स्व
तु नाशोत्पत्ती अपि स्त इत्याह। यथैवेति सार्द्धेन यथैव किंचिद्घटादिकमुत्पद्यते नश्यति च तथैवायं प्राग्व्यपगतपापाय विनाशांते पंचत्वं गच्छति संचित पुराणपापाभ्यां
समीरितः कालेन देहं देहांतरं विशति ३३ कृताश्रयः अविद्याकामकर्मभिः निष्पादित देहांतरः वा शब्द इवार्थे ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

एभ०
३०२

नहीति देहादिसंबंधनिषेधति २

तत्र देहसंबंधकृते मरणादौ सत्वीः संबंधदर्शिनः आत्मनोऽनात्मना देहपुत्रादिसंबंधं वरुणतत्र विद्यमानमपि भ्रांत्यापश्यंतः ३५ पुत्रादिसंबंधं ता
वन्निषेधति नैवेति कदाचित् विद्यया कर्मदाहे सति परमां गतिं मोक्षं यांति ३७ तथापि प्रारब्धकर्मणामवश्यभोक्तव्यत्वमाह पुरणेति ३८ संचितकर्म

तत्र नैवानुतप्यंते प्राप्तानिश्चितनिस्वयाः क्षपणास्वनुतप्यंते जनाः संबंधदर्शिनः ३५ नत्वयं कस्यचित्कश्चिन्नास्य क
श्चन विद्यते भवत्येकोह्ययं नित्यं शरीरे सुखदुःखकृत् ३६ नैव संजायते जंतुर्न च जातो विपद्यते यातिदेहमयं मुक्त्वा
कदाचित्परमां गतिं ३७ पुण्यपापमयं देहं क्षपयन्कर्मसंचयात् क्षीणदेहः पुनर्देही ब्रह्मत्वमुपगच्छति ३८ पु
ण्यपापक्षयार्थं हि सांख्यज्ञानं विधीयते तत्क्षये ह्यस्य पश्यंति ब्रह्मभावे परां गतिं ३९ शांतो मोक्षधर्मेषु नारदासि
तसंवादः युधिष्ठिर उवाच भ्रातरः पितरः पौत्रा ज्ञातयः सुहृदः सुताः अर्थहेतोर्हता क्रूरैरस्माभिः पापकर्मभिः १
येयमर्थोद्भवा तृष्णा कथमेतां पितामह निवर्तयेयं पापानि तृष्णया कारिता वयं २

सांख्यज्ञानेनैव दाहमित्याह पुण्येति। तत्क्षये पुण्यपापक्षये सति अस्य जीवस्य ब्रह्मभावे ब्रह्मविद्वांसो बभवतीति श्रुतिसिद्धे विद्याविषयात्मकी भूते सति परां गतिं कैवल्यं प
श्यंति पंडिताः शास्त्रदृष्ट्या न तत्र त्वस्य कैवल्यमन्येन द्रष्टुं शक्यत इति ३९ शांतो॰ स ततमतः उक्तविधज्ञानप्रतिबंधिकामर्थतृष्णां निवर्तयेहेतल्लक्ष्यामममता त्यागे

१ नसारीपिनाद्यासारस्कातितःषटिप्त

मो०
३०३
303

अर्थाः ब्रह्मलोकांताः विषयाः समृद्धाः संपन्नाः हि यस्मिन् विज्ञानतां विवेकिनां दुःखमेव यदाह भगवान् पतंजलिः परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधा
च्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति परिणामे दुःखं विनश्यद्वस्तुः पुत्रादि दुःखं ददाति। विद्यमानोऽपि चेत्पुत्रवत्तायं गुणवानिति नाययन दुःखं ददाति गुण
वानपि न शेषिहार्यतरं इति स्मर्तास्मरत्वाद्दुःखसंस्कारोद्बोधेनेन दुःखं ददाति सर्वथा। मणीयेपि नस्मिन्नवलं गुणवृत्तमिति न्यायेन वृत्तिक्रमणपरिणामि

भीष्म उवाच अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं गीतं विदेहराजेन मांडव्यायानुपृच्छते ३ सुसुखं वत जीवामि
यस्य मे नास्ति किंचन ४ अर्थाः खलु समृद्धा हि वाढं दुःखं विजानतां असमृद्धास्त्वपि सदा मोहयंत्यविचक्षणा
न् ५ यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलां ६ यथैव शृंगं गोः कालेव
र्द्धमानस्य वर्द्धते तथैव तृष्णा वित्तेन वर्द्धमानेन वर्द्धते ७ किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितं तदेव परितापाय ना
नयावित्तमसत्कृंगराज्यसंतापमस्तं दुःखमोहहेतु परिणामं योगिन एव जानंति न त्वमंदात: संज्ञाः स्थावरवद्ज्ञासहामदासत्तदुः शे संपद्यते पुनः ८
खमिति विदुर्वैते। अक्रियातकल्पो हि विद्वान् अत्यंतदुःखलेशेनाप्युद्विजते ५ ततः विवेकिनः सर्वं ब्रह्मलोकांतं दुःखमेवेति सूत्रार्थसंक्षेपः ६ ८ शां०
३०३

प्राप्येतिधर्मार्थमपिचिंत्रं नलिप्सेत यथोक्तंधर्मार्थीयस्यवित्तेहात्ववरंतस्यनिरीहता प्रक्षालनाद्धिपंकस्यदूरादस्पर्शनंवरमितिधर्ममपित्त्यर्थं प्राप्येवउपयुंजीत कामांस्तत्र्प्रर्थंप्राप्या
पिविसर्जयेदेव ९ आत्मनासोपमः आत्मौपम्येनसर्वेषांसुखमिच्छेतदुःखंचनेच्छेदित्यर्थः सर्वंपुत्रपण्यादिपसंचयं १० ततोकिमत आह उभेइतिसत्यानृतेजायत्त्वप्रोशो
कानंदौ इष्टवियोगसंयोगजौ त्यक्त्वा कुतः यस्मात्प्रियाप्रियेइष्टानिष्टएवतन्मूलभूते त्यजतितेनचभयं संसारस्त्र्प्रभयमैश्वर्यंप्रशांतोनिर्विकल्पः निरामयोनिर्द्वंद्वः

नकामाननुरुध्येतदुःखंकामेषुवैरतिः प्राप्यार्थमुपयुंजीतधर्मंकामाद्विवर्जयेत् ९ विद्वान्सर्वेषुवेदेषु आत्मनासोपमो
भवेत् कृतकृत्योविशुद्धात्मासर्वंत्यजतिचैवह १० उभेसत्यानृतेत्यक्त्वाशोकानंदौप्रियाप्रिये भयाभयेचसंत्यज्यसंप्रशां
तोनिरामयः ११ यादुस्त्यजादुर्मतिभिर्यानजीर्यतिजीर्यतः योसौप्राणांतिकोरोगस्तांतृष्णांत्यजतः सुखं १२ चारित्र
मात्मनः पश्यंश्चंद्रशुद्धमनामयं धर्मात्मालभतेकीर्तिंप्रेत्यचेहयथासुखं १३ राज्ञस्तद्वचनंश्रुत्वाप्रीतिमानभवद्द्विजः पू
जयित्वाचतद्वाक्यंमांडव्योमोक्षमाश्रितः १४ शांतौमोक्षधर्मेषुमांडव्यजनकसंवादः युधिष्ठिरउवाच किंशीलः किंसमाचारः
किंविद्यः किंपरायणः प्राप्नोतिब्रह्मणः स्थानंयत्परंप्रकृतेर्ध्रुवं १

१२ चारित्रंसदाचारं १४ एकाधिकशततमः तस्मिन्नंत्यश्लोकेशीघ्रंमोक्षमिच्छेदित्युक्तं त्वामोक्षसाधनानानिपृच्छतिकिंशीलइति शीलंसुस्वभावः आवरणाभाव
रः विद्यास्तानंपरायणामत्यंतंप्राप्यंकार्यंब्रह्मलोकव्यावृत्तयेयस्यपरमितिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शमा १

क्रमेणोत्तरंमोक्षधर्मेनिरतःआध्यात्मविद्यापरिशीलनशीलःलब्धाहारःहितंमितंमेध्यंचान्नादिकंस्वीकुर्वन्नहृयोरेकमुत्तरंजितेंद्रियइति।इंद्रियजयएवमहत्ती।विद्या
मुमुक्षूणांशरणंच।यद्धृतेःपरंनिर्विशेषंब्रह्मएवअक्षरंअविचलं २ समोरागद्वेषहीनःसमुपोढेषुउपस्थितेष्वपि।परिव्रजेतगृहंत्यक्त्वामोक्षाश्रमंकुर्वीत ३ परिव्राड्
धर्मानाह।नचक्षुषेत्यादिना ४ मैत्रायणगतःमित्रः सूर्यः तत्संबंधिमैत्रंतद्रूपंगंमैत्रायणंतत्रगतःसूर्यवत्सर्वत्रहविभिन्नमार्गः अनिकेतग्रामेकरात्रंविधिनाचरेदि
नंतद्भिमे१

भीष्मउवाच मोक्षधर्मेषुनिरतोलघ्वाहारोजितेंद्रियः प्राप्नोतिपरमंस्थानंयत्परंअक्षतेध्रुवं २ स्वगृहादभिनिःसृत्यलाभेलाभे समोमुनिः समुपोढेषुकामेषुनिरपेक्षःपरिव्रजेत ३ नचक्षुषानमनसानवाचादूषयेदपि नप्रत्यक्षंपरोक्षंवादूषणंव्याहरेत्कचित ४ नहिंस्यात्सर्वभूतानिमैत्रायणगतश्चरेत नेदंजीवितमासाद्यवैरंकुर्वीतकेनचित ५ अतिवादांस्तितिक्षेतनाभिमन्येतकंचन क्रोध्यमानःप्रियंब्रूयादाक्रुष्टःकुशलंवदेत ६ प्रदक्षिणंचसव्यंचग्राममध्येचनाचरेत भैक्ष्यचर्यामनापन्नोनगच्छेत्पूर्वकेतितः ७ ७ ७

सूर्यः ५।किंचनउद्दिश्यनाभिमन्येतअभिमानमहंकारंदर्पंनकुर्यादिति ६ ग्राममध्येजनसमाजेप्रदक्षिणंअनुकूलं सव्यंप्रतिकूलंवानाचरेतनभिक्षार्थंचर्यांअनेक
गृहाटनंअनापन्नःअकुर्वन्तिसूर्यःपूर्वकेतितःप्राक्निवृत्तोनगच्छेद्भोजनार्थमितिशेषः ७ ॥

अवकीर्णः मूढैः पांसुभिश्छन्नः धिक्कृत इत्यर्थः तथापि सगुणः अचपलः स्वधर्मे निष्ठावान् यथोक्तं तथाचरेत् वै योगी सततं धर्ममदूषयन् जनाय यथा धर्मैरं नुद्येयुर्नैव ग
सगतमिति मृदुः स्याद्वान् अनतिक्रूरः क्रूरं जिघांसंतं प्रत्यपि क्रूरो न स्यात् विस्रब्धः निर्भयः अविकत्थनः धन्योऽहमिति श्लाघामकुर्वन् ८ यदा पात्राणां परिवेष

अवकीर्णः सगुणस्थानवा वाल्यचिर्ययंचरेत् मृदुः स्यादनतिक्रूरो विस्रब्धः स्यादकत्थनः ८ विधूमे न्यस्तमुसले व्यंगा
रे भुक्तवर्जने अतीतपात्रसंचारे भिक्षां लिप्सेत वै मुनिः ९ आनुयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रालाभेष्वनादृतः अ
लाभेन विहन्येत लाभश्चैनं न हर्षयेत् १० लाभं साधारणं नेच्छेन्न भुंजीताभिपूजितः अभिपूजितलाभं हि जुगुप्से
तैव तादृशः ११ न चान्नदोषान्निंदेत न गुणानभिपूजयेत् शय्यासने विविक्ते च नित्यमेवाभिपूजयेत् शून्यागारं वृ
क्षमूलमरण्यमथवा गुहां अज्ञातचर्यां गत्वान्यां ततो मन्येव संविशेत् १३

णयाञ्च हस्तानां संचारे गतेऽतिसतीति तिष्ठेत् शरावसंपाते इत्यनेनैतद्देवोक्तं ९ मात्रा आहारवृत्तिः तत्राप्यनादृतः किमुत वस्त्रादौ अलाभे सति न विहन्येत हिंसितो न
स्यात् १० साधारणं सर्वयोग्यं स्तूकचंदनादिलाभं ११ अन्नदोषान् पर्युषितत्वादीन् १२ शय्येति एकांते शय्यां आसनं उपवेशनं च कांक्षेत इत्यर्थः विविक्तमेवा
हश्रून्येति अन्यायैः शोची अन्यत्रात्मनि १३ ॥ ॥

मो० अनुरोधोपयोगस्य विरोधः संगस्य ताभ्यां समः अनुरागपातनिर्दोषं हि समं ब्रह्मेति गीता। अचलः गत्यागतिशून्यः ध्रुवः कूटस्थः नानुतिष्ठेत नं कांक्षेत कर्मणा द
३०५ पाहेद्यादिना। १५ अभ्यस्तं पुनः पुनर्यथा स्यात्तथा भौतिकं तत्तज्जातं [illegible] आत्मनो देहेंद्रियादि पश्यन् अनात्मत्वेनालोचयन् भू
तानां चागमेषां पक्वेन भक्तादिना अपक्वेन फलादिना वर्त्तयन् जीविकां कुर्वन्। [illegible] यज्ञाप क्रोति

अनुरोधविरोधाभ्यां समः स्यादचलो ध्रुवः सुकृतं दुष्कृतं चोभे नानुतिष्ठेत कर्मणा १४ नित्यतृप्तः सुसंतुष्टः प्रसन्नवदनेंद्रिय
विभीर्जप्यपरो मौनी वैराग्यं समुपाश्रितः १५ अभ्यस्तं भौतिकं पश्यन् भूतानामागतिं गतिं निस्पृहः समदर्शी च पक्वापक्वे मो
न वर्त्तयन् १६ आत्मनायः प्रशांतात्मा लघ्वाहारो जितेंद्रियः वाचो वेगं मनसः क्रोधवेगं हिंसावेगमुदरोपस्थवेगं ए
तान्वेगान् विसहेद्वै तपस्वी निंदा चास्य हृदयं नोपहन्यात् १७ मध्यस्थ एव तिष्ठेत प्रशंसानिंदयोः समः एतत्पवित्र
परमं परिव्राजाके आश्रमे १८ महात्मा सर्वतो दांतः सर्वत्रैवानपाश्रितः अपूर्वचारकः सौम्यो अनिकेतः समाहितः

पाठे मित्रामित्रसमत्वेन वर्त्तयन् मित्रवर्गमपि पश्येदित्यर्थः आत्मनाहेतुना आत्मलाभार्थीमित्यर्थः अध्ययनेन वसतीति वत् १६ अनपाश्रितः संगमकु
र्वन् अपूर्वचरकः पूर्वाश्रमीयेषु देशग्रामादिषु चरतीति तन्न्यस्य: १९ नं संस्तज्ज्ञेनतयोर्गृहे न वसेत् २० ॥ ॥ ॥

सि१ सिसं१

अहानंतपूर्वमिहत्संस्थाहारादिलिंगैवेत्तिग्रन्तामलिंमेनलघुमिच्छेनाकथादित्वादनुप्रयोगः समूलकार्षंकषतीनिवर्त्यामोक्षंसाधनंएव सन्यासधर्मः २१
मोक्षयानंमोक्षप्रापकं। लोकाः विषयाः तेजोमयाः तैजसांतःकरणामयाः सत्यकामः सत्यसंकल्पइतिश्रुतिः तथाविदेहकैवल्यकालेआनंत्यायावात्मन
सातीतप्रत्यगात्मभावायपेकल्पतेप्रवक्ष्मेतिशेषः २२ इतिश्रीअधिकरणानतमःउक्तःउक्तसन्यासौदैवतांशमन्तैः सार्वभौमैर्भगवद्भक्तैरपिप्रार्थ्यतइत्येतद्दर्शयि

विज्ञानातांमोक्षएषश्रमः स्याद्विजानतां मोक्षयानमिदंकृत्स्नंविदुषांहारितोब्रवीत् २१ अभयंसर्वभूतेभ्योदत्वायःप्र
व्रजेद्गृहात् लोकास्तेजोमयास्तस्यतथानंत्यायकल्पते २२ शांतौमोक्षधर्मेषुहारीतगीता युधिष्ठिरउवाच॥ ॥धन्या
धन्याइतिजनाः सर्वेस्मान्प्रवदंत्युत नदुःखिततरः कश्चित्पुमानस्माभिरस्तिह १ लोकसंभावितैर्दुःखंयत्प्राप्तं
कुरुसत्तम प्राप्यजातिंमनुष्येषुदेवैरपिपितामह २ कदावयंकरिष्यामः संन्यासंदुःखसंज्ञकं दुःखमेतच्छरीराणां
धारणांकुरुसत्तम ३ ॥ ॥ ॥

तंयुधिष्ठिरप्रश्नमाहधन्याइति १ देवैः धर्मादिभिःवीजप्रदैःजातिंजन्मप्राप्यापियत्अस्माभिरपिदुःखंप्राप्तंअतः शरीराणांधारणांदुःखमित्यन्तरेणान्वयः २
यतएतत्दुःखंअतः दुःखसंज्ञकंदुःखनाशकंसन्यासंकदाकरिष्यामः मारणतोषणानिशामनेषुद्देतिमस्त्रेज्ञानानेमीरणार्थत्वानुवादात्तपश्चुसंतपयतीतिवत् प्रणा
शनार्थः। संज्ञ प्रयेते रखं विरोरणिटीतितिशीलोयेतिभिन्नापायैर्नैमित्तिकस्याप्याययइतिन्यायेन१ ङ्गि दृत्तिः ३ एम०श्री०एम०

२१ चन १

मो० ३०६ सप्तदशभिः पंचप्राणाः इमनोबुद्धी दशज्ञानकर्मेंद्रियाणि हेतुभूतैः मुक्तिविरोधित्वात्संसारवर्द्धकैः कामक्रोधचलोभभयस्वप्नं च पंचममिति प्रागुक्तैर्योगदोषैः इंद्रियार्थैः शब्दादिभिः गुणैः
सत्वादिभिः अष्टभिः पंच स्थूलभूतानि अविद्याहंकारकर्मभिश्चेति अष्टत्रिंशता गुणेन विमुक्ताः ४ पुनर्भावं जन्म गमिष्यामः पारिव्राज्यं करिष्यामः ५ एवंदुःखातुरं
ज्ञानं दुःखसांत्वनं बोधयन्नाश्वासयति नास्तीति अनंतं नास्ति दुःखमिति शेषः अत्यंतदुःखं तात्पर्यं मोक्षस्यार्थः यतः सर्वसंख्यानं परिच्छेदस्तस्य विषयः ननु प्रलयेपि सर्वेषां
नोस्ति ननु संसारनिवृत्तिरस्येति आह पुनर्भावोभावोभवनं पुनर्जन्म सोपि विख्यातः [illegible] सर्ववादिसंप्रतिप[illegible]न्यायचप्रसिद्धः अंतः नतथा

306

विमुक्ताः सप्तदशभिर्हेतुभूतैश्च पंचभिः इंद्रियार्थैर्गुणैश्चैव अष्टाभिश्च पितामह ४ नगच्छंति पुनर्भावं मुनयः शंसितव्रताः
कस्माद्वयं गमिष्यामो राज्यं हित्वा परंतप ५ भीष्म उवाच नाल्पं नैतन्महाराज सर्वं संख्यानगोचरं पुनर्भावोपि विख्यातो
नास्ति किंचिदिहाचलं ६ नचापि मन्यसे राजन्नेष दोषः प्रसंगतः उद्योगादेव धर्मज्ञाः कालेनैव गमिष्यथ ७

पि सैश्वर्यलिप्सैरस्माभिः सकथं मोक्षः कार्य इत्यत आह नास्ति किंचिदिहाचलमिति अतोन्यद्राज्यमिति स्फीतैश्वर्यस्याप्यंतोभवीष्यतीत्यर्थः ६ एषः ऐश्वर्यदोषः इति मन्यसे तद्रपि ने
तिवचनं तत्र हेतुः प्रसंगतः ऐश्वर्यस्यापि संगहेतुत्वेन मोक्षप्रतिबंधकत्वात्तथापि धर्मज्ञाः पूर्वं उद्योगात् शमाद्यभ्यासादेव कालेन कियतापि गमिष्यथ प्राप्स्यथ मोक्षमिति
शेषः बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत इति गीतावचनात् ७ ॥ ॥ ॥ शां० ३०६

पृ २

गह ३

किंचा। अयंजीवः पुण्यपापयोः सुखदुःखयोर्नैशेनर्द्दृष्टो। तत एव सुखदुःखोत्थे नैव तमसा रागद्वेषात्मकेनाज्ञानेन रुध्यते दैवपापिताभ्यां सुखदुःखाभ्यामनुद्विग्नः मोह र्थमुद्योगं कुर्यादित्यर्थः सुखदुःखयोः रुद्धेघत्वं दर्शयितुं आत्मधर्मत्वं दृष्टान्तपूर्वकं स्फुटसति यथेति द्वाभ्यां। अंजनमयः कज्जलवद्युरः मनः शिलायाः इंदुमानशिलांऽर क्षपीतरंजः यथा स्वयमरूपोपि वायुरंजनादिसंबंधा र्णिवानिवभूत्वा स्वयोनिं दिक्प्रशच्छिन्नमाकाशं च तद्गुणवंतमिव करोति। एवं तमसावृतः अविद्योपाधिः समष्टिजीवः स्वयंविवर्णो रागादिरहितत्वात् दोषास्पृगपि देहद्वयसंबंधात्तद्धर्मैर्गौरत्वकारणात्वसुखित्वादिभिर्युक्तः सन् निवभूत्वा स्वयोनिमंतर्यामिणाम् वर्णी त्रिगुणात्ती

नेशंयंसततंदेहीन्यपतेपुण्यपापयोः तत एव समुत्थेन तमसा रुध्यते पि च ८ यथांजनमयो वायुः पुनर्मानः शिलं र
नः अनुप्रविश्य तद्वर्णो दृश्यते रंजयन्दिशः ९ तथा कर्मफलैर्देही रंजितस्तमसावृतः विवर्णो वर्णमिवाश्रित्य
देहेषु परिवर्तते १० ज्ञानेन हि सदा जंतोरज्ञानप्रभवं तमः अपोहति ततो ब्रह्म प्रकाशति सनातनं ११ ॥

नं १

तमपि आश्रित्य व्याप्यतद्वंतमीवकृत्वा देहेषु भ्रमति विवर्ति विंवयोरन्यलात्वति विवर्णत्वं कंपादिकं वस्तुनो विंवएवावभासते एवं जीवगतोपि संसारो ब्रह्मरूपेवास्तितपारमे दानत्वतो दुःखादेरात्मधर्मत्वाभावात्सुखेन उच्छेद्यत्वं स्यादित्यर्थः १० ननु देहात्मयोगो ऽनादित्वात् दुरुच्छेद्य इत्याशंक्याह ज्ञानेनेति तमः अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपो विपर्ययः सच आत्मनः संगेपि दुःखित्वादिभ्रमः अज्ञानतः ज्ञानेन नश्यति यदा तदा प्रकाशतेब्रह्म सनातनं सदैकरूपं अनादिरपि देहात्मयोगो भ्रांत्यात्मकस्तत्वज्ञानेन उच्छेद्यं इत्या शयइत्यर्थः ११

मो०
३०७

तच्चसनातनंब्रह्मअपत्यसाध्यंकर्मणाप्यंनअनित्यत्वापत्तेःकर्मजंहिउत्पाद्यंआप्यंसंस्कार्यंविकार्यंवास्यात्नहिसं[?]यत्वेनेनपिंडस्वोप्यास्त्पाद्यज्ञोर्त्यर्थंअनित्यत्वापत्तेःना
पियामवक्तुमनेनप्राप्यंआत्मत्वात्अस्यैवघटवज्जडत्वापत्तेःनापिव्रीहिवत्स्वघातेनउयासादोषायनयेनसंस्कार्यंअसंगत्वात्संगित्वेवक्त्रौस्यवत्तद्निवृत्त्यापत्तेः
नापिविकार्यंक्षीरादिवद्विकारयुक्तस्यानित्यत्वापत्तेःअतोज्ञानेनाज्ञानापनोदेसतिकंठगतविस्मृतचामीकरवत्सिद्धमपिसाध्यमिवोच्यतेतस्मादुक्तमपत्यसाध्यमिति

307

अपत्यसाध्यंमुनयोवदंतियेचापियुक्तास्तपसिस्थिताश्चःत्वयाचलोकेनचसामरेणतस्मान्नशाम्यंतिमहर्षिसंघाः १२
अस्मिन्नर्थेपुरागीतंशृणुष्वैकमनानृप यथादैत्येनवृत्रेणभ्रष्टैश्वर्येणचेष्टितं १३।निर्जितेनासहायेनहृतराज्ये
नभारत अशोचताशत्रुमध्येबुद्धिमास्थायकेवलां १२ भ्रष्टैश्वर्यंपुराहवृत्रमुशनावाक्यमब्रवीत् कच्चि
त्पराजितस्याद्यनव्यथातेस्तिदानव १४ वृत्रउवाच सत्येनतपसाचैवविदित्वासंशयंत्वहं नशोचामिनहृष्या
मिभूतानामागतिंगतिं १५

येतिअत्रविद्वदनुभवएवप्रमाणमितिभावःनशाम्यंतिब्रह्मोपासनाल्लोपरमंतेउद्योगिनोऽवश्यंप्रज्ञप्तासिरतस्तपापि उद्योगवतामवृत्तव्यमितिभावः १२ केवलांसं
गहीनां १४ सत्येनअवाधितार्थेनवेदवाक्येनतपसामननध्यानात्मकेनआलोचनेनचआगतिंसंसारांगतिंमोक्षंअसंशयंविदित्वानशोचामिनहृष्यामि त
थाचमत्वाधीरोहर्षशोकौजहातीतिश्रुतिः १५ ॥ ॥

८१

छ१ छ४३ शास्त्र८ नस्यगेव

कालेनतिपुगच्छत ययोग्पाः प्रणपयापाख्याधर्मोनहृयते केचिन्नरके कानिचिद्दुत्तानि दिव्यानिस्वागहोगि। १६ कृपपित्वाभोगैनरकेवात्तंकालेनीत्वाप्रणपापुरणे
समाप्यन्ताम्यामेवन्त तिर्यगादियोनिषापकाभ्यांचोदिता:संतःपुनःपुनर्भवंति कालचोदिताइत्यस्यव्याख्यानंसावशेषेणाकालेनेति १७ कामवंधनवंधनेः
कामयाशव:१८ जीवानिजीववंतिभूतानिस्त्रहृष्टवान्नहृष्टंस्त्रहृष्टंव्यवहितमतीतमनागतादिचततावातिगच्छतिप्राप्नोतीतिजानातीनरहृष्टवान
त्रतींद्रियज्ञानी।स्त्रेहंवेद्मीतिशेषः संसरतीजीवानना निदर्शनंशास्त्रघसयंवजोनामीसर्थः १९ एततेवाहतिर्यगितिचारीत्वानाहृशंकौप्रतिपद्यतेइतिस
मेकृत्यासुखगादिकं८

नर

कालसंचोदिताजीर्विमजंतिनरकेवशाः परितिष्ठनिसर्वाणिदिव्याणपाकर्मनीषिणः १६ कृपपिलात्तंकालेगणितं
कालचोदिताः सावशेषेणाकालेसंभवंतिपुनःपुनः१७ तिर्यग्योनिसहस्राणिगत्वानरकमेवच निर्गच्छंत्यवशाजीवाःका
मवंधनवंधनाः १८ एवंसंसरमाणानिजीवानहमदृष्टवान् यथाकर्मयथालाभइतिशास्त्रनिदर्शनं १९ तिर्यग्ग
छंतिनरकंमानुष्यंदैवमेवच सुखदुःखेप्रियद्वेषेचरित्वापूर्वमेवह २० कृतांतविधि संयुक्तः सर्वोलोकः
प्रपद्यते गतंगच्छेतिचाध्वानंसर्वाभूतानिसर्वदा २१

ईनसंवंधः कृतांतविधिसंयुक्तःयमयातनांते २० गतमिति यावत्संपानमुषित्वाथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्ततेश्रुतिश्च तेः संपतत्यनेनेतिसंपातः कर्मयावत्तावत्का
लंस्थित्वापुनरत्रयथागतंआयांतीतिसर्वदेतिजन्ममरणप्रवाहस्यानंतमुक्तं।एतत्स्वातंप्रत्येवेतिवक्तुमध्वेनविशेषणंकालेनिकर्ममानेनमितंतेनचैवसंप्र
पतोनायमध्वास्तीतिदर्शितं २१

भा० ३०८

308

एवंसृष्टिस्थित्योः परापरांपरमात्मानंभाषसेकथंयतंत्वं इति भगवान्उशनाप्युक्ताचार्यः अस्मद्योनिर्ज्ञातस्यापीदृशंज्ञानमित्याश्चर्यमत्वातद्बुद्धिपरीक्षार्थंप्रसमा
वृत २३ कलापानस्वप्रभावविनाशकानस्मनर्थकानवादानस्मरोभूत्वाकथंभाषसइति २४ गंधाघ्राणानंतराश्रयोयस्यदेहेनत्वंवेद्वेहिमितवान् २५ वैहायस

कालंसंख्यानसंख्यातंसृष्टिस्थितिपरापरां तंभावमाराणांभगवानुशनाप्यभाषत धीमनुष्प्रलापांस्त्वनाजकस्मात्स्व
भाषसे २३ वृत्रउवाच भगवन्मेतद्वृत्तस्तथामेषांमनीषिणां मयायज्ञपलुब्धेनपुरातनमहत्तपः २४ गंधानाराय
भूतानांरसोऽस्वविविधानपि त्रैवर्ग्ग्रीन्समाक्रम्यलोकान्वैस्वेनतेजसा २५ ह्यालामालापरीहिसोवैहायसचरस्त
थास्वजेपः सर्वभूतानामासन्निस्यमयेत्तधीः २६ ऐश्वर्यंतपसापासंभ्रष्टंनस्वस्वकर्मभिः श्रुतिमास्थायभगवन्नशो
चामिततस्त्वहं २७ युयुक्तनामहेंद्रेणपुरासांहैमहात्मना ततोमेभगवान्दृष्टोहरिर्नारायणःप्रभुः २८

चरः विमानेनगच्छन् २७ युयुत्सुनापोद्धुमिच्छुनाततः तत्रयुद्धकालेमेमयाभगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नः दृष्टः इंद्रसहायार्थमागतः सन्नवलोकितः हरिः पापहर्ता
नारायणः नारस्यजीवसंघस्यआश्रयःस्थितःयस्याऽयंसर्वलोकात्प्रभुरंतर्यामी २८ ॥ ॥ ॥ भा० ३०८

नं १७५१

वैकुंठः विकुंठायामभवत्। विकुंठा नाम भार्यासीद्वत्सलं पुत्रमिच्छंतीमहत्तपस्तेपे तस्याः स्वयमेवेंद्रः पुत्रो जातः इत्यनुक्रमणिकावाक्यात् विकुंठनं भूतानां मेलनं करोतीति विकुंठः स्वार्थे तद्धितः तथा च नामनिर्वचनाध्याये वक्ष्यति। संश्लेषिता मया भूमिरद्भिर्व्योमा च वायुना वायुना चैव तेजश्च वैकुंठत्वं ततो ममेति विद्यासागरीये पुरुषः पूर्णः यतोऽनंतः त्रिविधपरिच्छेदशून्यः शुक्लः शुद्धः विष्णुः व्यापनशीलः सनातनः कूटस्थः मुंजकेशः मुंजवत्पीतकेशः हरिश्मश्रुः पिंगलश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश इति श्रुतेः सर्वभूतानि रक्षतस्य पितामाताधाता तस्यापि पिता शुद्धं ब्रह्म २९ तस्य प्रासंगिकस्य विष्णुदर्शनात्मकस्य तपसः इंद्रविजयप्रयत्नैलोक्याधिपत्यहेतोः मा

वैकुंठः पुरुषोऽनंतः शुक्लो विष्णुः सनातनः मुंजकेशो हरिश्मश्रुः सर्वभूतपितामहः २९ नूनं तु तस्य तपसः सावशेषमिहास्ति वै यदहं पुत्रमिच्छामि भगवन्कर्मणः फलं ३० ऐश्वर्यं वै महद्ब्रह्मन्ब्रह्मवर्णे कस्मिन्प्रतिष्ठितं निवर्तते चापि पुनः कथमैश्वर्यमुत्तमम ३१

वशेषं कर्मगतिजिज्ञासोत्यास्कंशेषं किंचिदस्तीत्याह नूनमिति ३० महदैश्वर्यं ब्रह्मवर्णो ब्राह्मणादिषु मे उत्तमं ममैश्वर्यं ब्राह्मे ऐश्वर्यं निवर्तते च कथं अयमर्थः न त्वं विश्वलोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीत्यात्मसाक्षात्कारफलमैश्वर्यमनंतवच्चेत्कर्मफलाविशेषः न च पुनरावर्तत इति श्रुतिव्याकोपश्च अनंतं चेत्तत्र स्थूलमनण्वित्यादिनिर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकश्रुतिविरोधः निर्विशेषसविशेषयोर्ब्रह्मणोः समत्वाकल्पायोगादिति ३१

३०९

प्रवर्त्तनेचेष्टांकुर्वंतिकोनपर्मीत्यर्थः शाश्वतोब्रह्मभूतेतिशेषः किंफलंशाश्वततत्वव्यापकंज्ञानंयज्ञादिफलं ३१ कर्मणायज्ञादिनाज्ञानेनउपास्त्याफलंविद्याख्यं ३४

कस्माद्गतानिनिनीवृत्तिप्रवर्त्ततेतथापुनः किंवाफलंपरंप्राप्यजीवस्तिष्ठतिशाश्वतः ३२ केनवाकर्मणाशक्यमथज्ञानेनके
नवा तदवाप्तुंफलंविप्रतन्मेव्याख्यातमर्हसि ३३ इतिदमुक्तः समुनिस्तदानीप्रत्याहयत्तच्छृणुराजसिंह मयोच्यमा
नंपुरुषर्षभत्वमनन्यचित्तः सहसोदरीयः ३४ शांतौमोक्षधर्मेवृत्रगीतासु उशनोवाच नमस्तस्मैभगवतेदेवायप्रभवि
ष्णवे यस्यपृथ्वीतलंतातसाकाशंबाहुगोचरं १ मूर्द्धायस्यत्वनंतंचस्थानंदानवसत्तम तस्याहंतेप्रवक्ष्यामिविष्णोर्माहात्म्य
मुत्तमं २ तयोः संवदतोरेवमाजगाममहामुनिः सनत्कुमारोधर्मात्मासंशयच्छेदनायवै ३ सपूजितोसुरेंद्रेणमुनिनोश
नसातथा निषसादासनेराजन्महार्हेमुनिपुंगवः ४ तमासीनंमहाप्रज्ञमुशनावाक्यमब्रवीत् ब्रूह्यस्मैदानवेंद्रायविष्णो
र्माहात्म्यमुत्तमं ५ सनत्कुमारस्ततःश्रुत्वाप्राहवचोर्थवत् विष्णोर्माहात्म्यसंयुक्तंदानवेंद्रायधीमते ६ ॥ ॥ छ

मि२

वृत्रदैत्याधिकशततमः॥ ॥दुर्वहंपृथ्वीभारंनिर्वोढुंहरिःशेषरूपीकरोतिनमइतिःतलंपृथ्वीभागः साकाशंच्याकाशसंहितंसर्वंउपरितनंबाहुगोचरंमध्यस्थमित्यर्थः १ अनंतंस्था
नंमोक्षः २ विष्णुवनुग्रहमाहतपोरिति ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माहात्म्यं महाश्वासोऽत्रात्मा चतस्य भावः विष्णोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वं पृथगभिन्नत्वं च भूरण्उत्तमं तच्छ्रवणस्य मोक्षहेतुत्वात् तदेवाह विष्णोर्जगत् कनके कुंडलमिव स्थितं विद्धि चे
तनाचेतनं सर्वं विष्णुरेवेत्यर्थः ७ एतदेवव्युत्पादयति सृजतीति ८ निमित्तमुक्त्वा उपादानत्वमाह दृढे तत्रास्मिल्लिति कार्यप्रपंचो लीयते यतस्तदेव भवति तदुपादानमित्यर्थः
एवमभिन्ननिमित्तोपादानेवलक्षणं जगत्कारणत्वं विष्णोरुक्त्वा तत्प्रद्वेषं फलमाह ज्ञानेनेति संयमेन योगेन ९ संयमेनैव सेवशाद्यप्रहादीनां आत्मप्रासोऽत्र साधनत्वं माह दिसा

श्रुणु सर्वमिदं दैत्य विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं विष्णौ जगत्स्थितं सर्वमिति विद्धि परंतप ७ सृजत्येष महाबाहो भूतग्रामं चराचरं
एष चाक्षिपते काले काले विसृजते पुनः ८ अस्मिन्नाप्नोति विलयमस्माच्च प्रभवं जगत नैष ज्ञातुं त्वया शक्यस्त्वयमानैव
वेज्ञया ९ संयमात्विंद्रियाणां तु संयमेनैष शक्यते वाह्यं चाभ्यंतरं चैव कर्मणो मनसि स्थितः निर्मलीकुरुते बुध्या सोऽमृता
नंत्यमश्नुते १०

हवाह्येति यः पुरुषान् वाह्यपज्ञादौ विविदिषं नियज्ञेन साधिक्षते विविदिषाहेतौ आभ्यंतरेषां तो ध्यानाभ्यासादिति हृ· समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुतेः दर्शनहेतौ
नांतरंगे समाधौ मनसि संकल्पवर्जं संयमेनेनांगं संक्रियत इति स्मृतेः आत्मविविदिषा चित्तसंस्कारं मनतरं अभिसंधौ च बुध्या निश्चयेन स्थितः निष्ठावान् तानि वाह्ययज्ञादीनि
निर्मलीकुरुते ते श्चित्तं शोधयतीत्यर्थः सः अमृतत्वं देहाभिमानत्यागलभ्य आत्मलोके गत्वा आनंत्यं समोऽश्नुते १० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
मी

मो० निर्मलीकरणेदृष्टांतांतरमाह यथेति हिरण्यकर्त्ता स्वर्णकारः ११ जातिशतैर्जन्मशतैः अनेन यत्नादिनाशमादिना अनिपुणेनैकजातौ एकजन्मन्यपि १२ दृ
३१० ष्टांतांतरमाह। लीलयेति १३ ननु कर्मसंश्लेषमात्रेणापि चित्तशुद्धिर्निदृश्यतेतं सत्यकरणं भ्यथा मित्याशंक्य दृष्टांतपूर्वकं आह न्याफले। सिद्धानीत्याह त्रिभिः प

यथाहिरण्यकर्त्तावैरूप्यमग्नौविशोधयेत् बहुशोतिप्रयत्नेनमहतात्मकृतेनह ११ तद्वज्जातिशतैर्जीवःशुद्ध्यतेनेनक
र्मणा यत्नेनमहताचैवाप्येकजातौविशुध्यते १२ लीलयाल्पयथागात्रात्स्वमृसादात्मनोरजः बहुयत्नेनमहतादोषनि
र्हरणंतथा १३ यथाचाल्पेनमाल्येनवासितंतिलसर्षपं नमुंचतिस्वकंगंधंतद्वत्सूक्ष्मस्यदर्शनं १४ तदेवबहुभिर्मा
ल्यैर्वासमानंपुनःपुनः विमुंचतिस्वकंगंधंमाल्यगंधेचतिष्ठति १५ एवंजातिशतैर्युक्तोगुणैरेवप्रसंगिषु बुद्ध्यानि
वर्त्ततेदोषोयोयत्नेनाभ्यासजेनह १६ कर्मणात्वनुरक्तानिविरक्तानिचदानव यथाकर्मविशेषांस्तुप्राप्नुवंतितथा
शृणु १७ यथावत्तंप्रवर्त्तंतेयस्मिंस्तिष्ठंतिवाविभो तत्तेनुपूर्व्याव्याख्यास्येतदिहैकमनाःशृणु १८

यावेति प्रयुक्तोयोजितःगुणैःसत्वाद्यैःप्रसंगिषुसत्वादिसंगिषु दोषःअभ्यासजेनवासनान्तरसाधनानांपुनःपुनरावृत्तस्येन १६ रक्तानिजीवजातानीतिशेषःकर्मवि
शेषानरागविरागहेतून् १७ यथावाकर्मणाप्रवर्त्तंते विद्यादशायांयस्मिन्निमित्तेतिष्ठंतिकर्मभ्योनिवर्त्तंते विद्यायांसत्यांआनुपूर्व्येतिच्छेदःपूर्वकत्समार्थं १८ एम०
३१०

एवंमाधनाभिमुखीकृतस्यज्ञेयमाह अनादीति अनादिनिधनः निसः धोततइतिदेवस्विन्मात्रः ननुनिसज्ञानंनास्येवघटज्ञानंजातंघटज्ञानंनष्टमित्यनुभवादित्याशंक्याह
श्रीमानितिश्रीयत्तइतिश्रीहृपाधिस्तद्वान घटाकाशवदौपाधिकावुसत्तिलयौ। ननुस्वतन्त्रस्यर्थः हरिः संहर्त्तानारायणः सर्वाश्रयः प्रभुः सर्वनियंता १९ असौवमावी
गोपादानत्वमाह सर्वाइतिसर्वै भूमतेषुशरीरेषुकरः संघातः अकरः जीवः एकादशइंद्रियाणिपिवतीमहत्ततिरश्मीभिरिंद्रियैः अवहारइतिमहतः सर्गः प्रथम
उक्तः भूतेष्वितिभूतसर्गोद्वितीयउक्तः एकादशेतिवैकारिकस्तृतीयऐंद्रियकः सर्गः उक्तः नएतेत्रयः प्राकृताः सर्गाः यथोक्तंवैस्रवे प्रथमोमहतः सर्गोवि | नयविधय २

अनादिनिधनः श्रीमानहरिर्नारायणः प्रभुः सर्वैस्तजतिभूतानिस्थावराणिचराणिच १९ सर्वैसर्वेषुभूतेषुकरणाकरणे
वच एकादशविकारात्माजगत्संविततिरश्मिभिः २० पादौतस्यमहींविद्धिमूर्द्धानंदिवमेवतु वाहवस्तुदिशोहस्तौश्रोत्रमा
काशमेवच २१ नभस्तेजोमयः सूर्योमनश्चंद्रमसिस्थितं बुद्धिर्ज्ञानगतानित्यंरसस्त्वप्सुप्रतिष्ठितः २२ ॥ ॥

ज्ञेयोब्रह्मणस्तुपः तन्मात्राणांद्वितीयस्तुभूतसर्गोहिसस्मृतः वैकारिकस्तृतीयस्तुसर्गऐंद्रियकः स्मृतः इत्येषप्राकृतः सर्गः संभूतोबुद्धिपूर्वकइति २० एकात्मसि
द्धयेनारायणावयवत्वेनकृत्स्नंजगन्निरूपयतिपादावित्यादिना दिवंस्वर्लोकं २१ तेजोमयः चाक्षुषः मनश्चंद्रमसीसाहौ आधाराधेयभावोगंगायांजलमितिवद्भे
दविवक्षयाज्ञेयः बुद्धिर्महत्तत्त्वंज्ञानगताचित्तिरूपत्वानानाकाररसस्त्वप्सुप्रतिष्ठितः आपोरसनेसर्थः २२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ७

मो०
३११

अनंतरः स[illegible]हिताः नेत्राभ्यां नेत्ररश्मिभिर्निर्हृत्तमिति शेषः पादयोः पादविक्रमः २३ रजइति एते गुणाः वक्ष्यमाणविषयाः षट्प्रकाराः नारायणात्मवेतन्मा[illegible]न विद्धुतया
नदात्मानो षड्विधजीवसंज्ञा भवंति आश्रमाणामिति संबंधः कर्मणा स्वपादैः फलेन तस्मान्सिरेवसवस्फ कृतस्य फलं सस्य स्वर्गात्मकं सर्वमित्यर्थः २४ अ
कर्मणः नैष्कर्म्यस्य सम्न्यासस्य फलं मोक्षः २४ छंदांसि मंत्रा इत्यः अक्षराणि शाणवः वहवो वर्णाश्चाश्रमाश्च आश्रयो यस्य २५ परमो धर्मः आत्मदर्शनं। [illegible]य

भ्रूवोरनंतरा लस्य यदा दानवसत्तम नक्षत्रचक्रं नेत्राभ्यां पादयोर्भूश्च दानव २३ रजस्तमश्च [illegible] सत्वं च विद्धि नारायणा
त्मकं सोश्रमाणां फलं तात कर्मणां [illegible] लस्फलं विदुः २४ अकर्मणः फलं चैव सएव परमव्ययः छंदांसि यस्य रोमाणि
अक्षरं च सरस्वती २५ वह्वाश्रयो वहुमुखो धर्मो हृदि समाश्रितः स ब्रह्म परमो धर्मस्तपश्च सदसच्च सः २६ श्रु
ति शास्त्र ग्रहोपेतः षोडशर्त्विक्क्रतुश्च सः पितामहश्च विष्णुश्च सोश्विनौ स पुरंदरः २७ ॥

थोक्तं याज्ञवल्क्येन इज्याचारदमाहिंसादान[illegible]स्वाध्यायकर्मणां अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनमिति तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि तत्फलमप्ययमेवेत्यर्थः सत्कार्यं असत्
त्कारणं श्रुतिः मंत्राः शास्त्रं शास्त्रीति शास्त्रप्रवर्त्तना वाक्यब्राह्मणं ग्रहाः ऐंद्रवायवादयः सोमपात्राणि षोडशऋत्विजः ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसाग्नीध्रः पोता प्र
ते सर्व वेदीयाः होता मैत्रावरुणाच्छावाको ग्रावस्तोता एते ऋग्वेदिनः अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता नेष्टोन्नेता एते याजुषाः उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य एते सामगाः २७ राम०

३११

तेकृत्विजः पृथग्दर्शनाच्चपिइंद्रान्मेहेंद्रोग्न्यः अग्नेः वैश्वानरोऽस्मदिति शाखिगाएघ्रकृपिता महादीन्कर्मएथक्कवशासयपंनोपित्रसैकत्नांतथाकारणत्वेनसंविदंति।
तथा च कात्यायनः कर्मपृथक्त्वाद्धिपृथगभिधानस्तुतयो भवंत्येकैव वा महात्म्यादेवतेति श्रुतिरपि नेयदिदमाहुरमुंयजामुंयजेत्येतस्यैव सा विसृष्टिरिति २८ नानेति त्व
यमिति वृद्धिस्थत्वाम्नायः परामृश्यते। तत्त्वएकं संतं बहुधा कल्पयंति यो देवानां नामधा एक एवेत्यादि। त्वत्तुभवनैवेतज्जनो जानातीत्याहजंतवइति। विज्ञानात्मरूपासो
पाधिकावस्थायां सा वा निम्नं पश्यंतीह तत्रि विलये तद्ब्रह्मत्वमेवेहेत्ते २९ ब्रह्मपासेरतिरोलभ्य माह संहारेति संहरत्यस्मिन्विक्षिपत्यस्मिन्निति तयोः सृज्या संहारविक्षेपशक्तिभ्यां

भिन्नोथवस्तुराश्यैवृषमोथधनस्तथा नेत्थृथग्दर्शनात्तस्यसंविदंति तथैकतां एकस्य विद्धि देवस्य सर्वं जगदिदं वशे
२८ नानाभूतस्य देवेंद्र तस्यैकत्वं वदंत्ययं जंतवः पश्यति विज्ञानात्मानो ब्रह्मप्रकाशते २९ संहारविक्षेपसहस्रको
टीस्तिष्ठंति जीवाः प्रचरंति चान्ये प्रजाविसर्गस्य च पारिमाण्यं वापीसहस्राणि बहूनि दैत्य ३० ॥ ॥ ॥

जगद्व्यापोद्यकालः कल्पसंज्ञकउत्पत्तेस्तस्य सहस्रकोटीः कालाच्चनोरत्यंतसंयोगेरतिष्ठिती यावत्कालयं येके चिज्जीवाः तिष्ठंति स्थावरा भूत्वा अन्ये त्रसाः प्रचरंति जंगमा
भवंति चान्ये तत्रात्वेकैकस्य कल्पस्यातिप्रमाणां खं भंगं पतरेणाहप्रजाविसर्गस्येति पारिमाण्यं स्यार्थे तद्धिः वहूनीसमंख्येयल्पमुक्तं ग ३०

वापीसेतद्यावदेशे। वाप्यइति द्वाभ्यां योजनविस्तृताः पंचशताइति वाक्यशेषात् विस्तारयोजनसंख्यातेयात्रापामनः देशीतः योजनतः पंचशताइति संबंधः शताइतिलिंगव्य
त्ययआर्षः पंचशतंयोजनानीत्यर्थः अवगाढाः नास्तिवगाढोवगाहोयासांताः उः खगाहाइत्यर्थः भागुरिमतेनअवेत्यस्याकारलोपंकृत्वानसमासः अनए

या वाप्यः पुनर्योजनविस्तृतास्ताः कोशंचगंभीरतयावगाढाः आयामतः पंचशतास्तास्सर्वाः प्रत्येकशोयोजनततः प्र
वृद्धाः वाप्याजलंक्षिपतिवालकोघालङ्गीसकृद्वाप्यथनद्वितीयं तासांकूपेविहितपरंविसर्गसंहारमेकंचतथा
प्रतानां ३२ ॥ ॥

वप्रत्येकशः प्रवृद्धाः ३१ वाप्याइति अयमर्थः पदिवालकोघाकेशाग्रेणएकैकस्मिनदिवसेएकएकएवविंदुरुद्धियेतनद्वितीयः तेनक्रमेणएकैकवाप्याउच्छोषणोन
वकुसहस्रवाप्युच्छेदः सोन्नर्हिसंसारस्यापि विज्ञाने नउच्छेदः स्यात्। एकस्यमुक्तस्यएकस्यविसर्गस्यनाशोप्यनंताजीवाः संतीतिसर्वथापिसंसारस्यानुच्छेदएव
यथोक्तंभगवत्तानांतोनचास्तिवसंप्रतिषेधेति ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवंमुक्तिरोर्लभ्पायसंसारस्यानंत्यमुक्तं। इदानींरजः सत्वंतमइत्येवविद्विता।एपरामात्मकमिति एवोक्तंगुणात्रयंरंजकतत्वकृत्वमलिनत्वसाम्यात्तरक्तश्वेतकृष्णशब्दै
र्विवक्षितत्वात्तेषांभागभेदेनषड्रूपाणिप्रकल्पंते तथाहिविदंडवद्विशेषवत्गुणात्रयमन्योन्यव्यतिरेकेण नतिष्ठति तत्रयदातमसआधिक्यं।मत्वरजसोन्यूने
तस् तदाकृष्णोवर्णः अनयोर्वैपरीत्येधूम्रः तथारजसआधिक्येसत्वतमसोर्न्यूनत्वसमत्वेनीलवर्णः अनयोर्वैपरीत्येमध्यंमध्यमोवर्णः तच्चरक्तंलोकानांसह्य
तरंलोकानांप्रवृत्तिकुशलानाममूढानांसाहसिकानां।सत्वस्याधिक्ये रजस्तमसोर्न्यूनत्वसमत्वेहारिद्रःपीतवर्णः तच्चसुखकरं अनयोर्वैपरीत्येशुक्लंतच्चात्यंतसुख
करं।तत्रकृष्णोमुख्यसर्गः स्थावरः चतुर्थः धूम्रस्तैर्यग्योनः पंचमः पीतोदेवसर्गः षष्ठः नीलोमानुषसर्गः सप्तमः मध्यमोऽनुग्रहसर्गः अष्टमः शुक्लः कौमारस

षड्जीववर्णाः परमंप्रमाणांकृष्णोधूम्रोनीलमथास्यमध्यं रक्तंपुनःसह्यतरंसुखंतुहारिद्रवर्णंसुसुखंचशुक्लं ३३

र्गः नवमः यथोक्तंवैष्णवे मुख्यसर्गश्चतुर्थस्तुमुख्यावैस्थावराः स्मृताः तिर्यक्स्रोतस्तुयः प्रोक्तस्तैर्यग्योन्यःसउच्यते। तदूर्ध्वस्रोतसांषष्ठोदेवसर्गस्तुसस्मृतः ततोर्वाक्स्रो
तसांसर्गः सप्तमः सतुमानुषः मध्यमोनुग्रहः सर्गः सात्विकस्तामसश्चसः पंचैतेवैकृताः सर्गाः प्राकृतास्तुत्रयः स्मृताः प्राकृतावैकृताश्चैवकौमारोनवमः स्मृताः
अत्रानुग्रहशब्देनहृद्याहप्राजापत्यादेवास्वास्तराश्चेतिप्रसिद्धाः शमकामादिचेतोहमनुग्राहकाः देवताउच्यंते।सचानुग्रहोजातिभेदाद्भिन्नः यथोक्तंवापुपुराणे
अष्टमोनुग्रहः सर्गस्सचतुर्द्धाव्यवस्थितः विपर्ययेणशक्त्याच सिद्ध्यातुष्ट्यातथैवच स्थावरेषुविपर्यासात्तिर्यग्योनिषुशक्तितः सिद्धात्मनामनुष्येषुतुष्ट्यादेवेषुकृ
त्स्नशइति ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नं सत२२७

मो० ३१३ परंत्विति एतेषु सर्गेषु शुक्लं कौमारसर्गः रागद्वेषरहितत्वात् विमलं निःपापं अत एव विशोकं विशोकत्वमपि कुतः प्रत्तोगतक्लमं प्रवृत्त्याख्यश्रमहीनं सिद्धा निमो
क्षं साधयति । एतच्चात्मतत्त्वं दुर्लभमिति साहगत्वेति योनिप्रभवेति जन्मानि नत्वयोनिजानि स्वयंभुप्रभृत्यादिवत् तेषां सुधिकारिकाणां नेतर एव योनिजं जन्म । गत्वा
प्राप्य । यथोक्तं मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत इति ३४ योसिद्धिं जीव उपैति तां सावशेषगतिमिति
मा० शुभदर्शी स्वर्गं गत्वा प्राप्य देवः इंद्रः यां गतिं दर्शनमात्मानुभवात्मिकां हृदयं गत्वा आनंदैकस्वरूपं वर्णितं सिद्धिरित्यर्थः तथा च श्रुतिः स एतमेव पुरु

313

परं तच्छुक्लं विमलं विशोकं गतक्लमं सिद्ध्यति दानवेंद्र गत्वा तु योनिप्रभवाणि दैत्य सहस्रशः सिद्धिमुपैति जीवः ३४ ग
तिं च यां दर्शनमाह देवो गत्वा शुभं दर्शनमेव चापि गतिः पुनर्वर्णकृता प्रजानां वर्णास्तथा कालकृतोसुरेंद्र ३५ ॥

षं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्शमिति तस्मादिदं द्रो नामेदं द्रो ह वै नाम तमिदं द्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते इति ततमं ततनमिति एकस्य तकारस्य छांदसो लोपः इदं ब्रह्म अदर्शि
अयं शं । एतेनेदमिह वाक्यमिह प्रमाणत्वेनदर्शितं इदमेवान्यत्रापि तत्स्यमिस्साहगतिमिति निवर्णः सत्त्वादितारतम्यं वर्णोपि कालकृतः कालः प्राणकः चतुर्यु
गात्मा जीवः धर्मे रतः धर्ममालंबमानः अधर्माद्याहृतः अधर्मे रत इति क्रमेणाकृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञः तथा च जीवस्य प्राप्यतीयसंस्कार
शात्तपाहशः सत्त्वाद्याविर्भावस्ताहृशी गतिरित्यर्थः ३५ राम० ३१३